

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь

Установа адукацыі
"Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт"

В.А. ЕМЯЛЬЯНЧЫК

САЦЫЯЛЬНА-КУЛЬТУРНАЯ АНТРАПАЛОГІЯ

ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫ КОМПЛЕКС

для студэнтаў спецыяльнасці 1-21 03 01 «Гісторыя (па накірунках)»

Наваполацк 2012

УВОДЗІНЫ

Сацыяльна-культурная антрапалогія – раздзел агульнай антрапалогіі, які займаецца вывучэннем культурнага і сацыяльнага аспектаў існавання чалавека. Сацыяльна-культурная антрапалогія даследуе разнастайныя сучасныя грамадствы, а таксама мадэлі культуры, якія ляжаць у іх аснове. Сацыяльна-культурная антрапалогія фарміруе ўяўленні аб найбольш агульных заканамернасцях эвалюцыі стратэгіі жыццезабеспячэння, сацыяльнай стратыфікацыі, спосабаў падтрымання сацыяльнага кантролю, шлюбна-сямейных адносін, рэлігійнага жыцця, сістэм камунікацыі і г.д. Антрапалогія тлумачыць прычыны і апісвае канкрэтныя праяўленні адзінства і культурнай разнастайнасці чалавецтва ў гістарычнай перспектыве. Курс «Сацыяльна-культурная антрапалогія» з’яўляецца агульнаадукацыйным курсам. Ён дае магчымасць атрымаць новыя веды і сістэматызаваць ужо вывучаны матэрыял.

Курс распрацаваны ў цеснай сувязі з гістарычнымі дысцыплінамі (этналогіяй і этнаграфіяй Беларусі, гісторыяй першабытнага грамадства) і агульнаадукацыйнымі курсамі (філасофіяй, этыкай, эстэтыкай, эканамічнай тэорыяй і інш.). З’яўляючыся неад’емнай часткай зместу вышэйшай адукацыі, курс сацыяльна-культурнай антрапалогіі дазваляе не толькі вывучаць культурныя комплексы і гістарычныя падзеі, але прагназіраваць развіццё грамадства і культуры.

Праграма курса адлюстроўвае асноўныя палажэнні сацыяльна-культурнай антрапалогіі, якая вывучае сацыяльны, сімвалічны і матэрыяльны аспекты жыцця ў сукупнасці. Праграма «Сацыяльна-культурная антрапалогія» мае жорсткую структуру, якая адпавядае зместу і асаблівасцям сацыяльна-культурнай антрапалогіі. Аб’ём і змест прапануемай праграмы абумоўлены выкладаннем курса на працягу аднаго семестра.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА ДИСЦИПЛИНЫ “САЦЫЯЛЬНА-КУЛЬТУРНАЯ АНТРАПАЛОГІЯ”

1. ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА

1.1. Мэты і задачы курса

Курс “Сацыяльна-культурная антрапалогія” мае сваёй мэтай азнаёміць студэнтаў з асноўнымі палажэннямі сучаснай сацыяльна-культурнай антрапалогіі, якая імкнецца даць цэласную карціну развіцця чалавецтва праз вывучэнне нашай біялагічнай і культурнай мінуўшчыны і параўнальнае вывучэнне існуючых грамадстваў.

Задачы :

- Азнаёміць студэнтаў з асноўнымі метадалагічнымі прынцыпамі сацыяльна-культурнай антрапалогіі;
- Раскрыць змест сучаснай канцэпцыі культуры як цэнтральнага (ключавога) паняцця сацыяльна-культурнай антрапалогіі;
- Даць уяўленне аб гістарычных тыпах стратэгіі жыццезабеспячэння;
- Разгледзець універсальныя элементы культуры: эканамічная сістэма; сваяцтва, шлюб, сям'я, сацыялізацыя; сацыяльны парадак; культура сімвалічнага выяўлення;
- Азнаёміць з асноўнымі падыходамі сацыяльна-культурнай антрапалогіі да сучасных праблем чалавецтва.

1.2. Тэхналогіі навучання

Выкладанне дысцыпліны заснавана на выкарыстанні тэхналогій, якія павінны спрыяць далучэнню студэнтаў да пошуку і кіравання ведамі, набываючы вопыт самастойнага вырашэння разнастайных задач:

- Тэхналогіі праблемна-модульнага навучання
- Тэхналогіі вучэбна-даследчыцкай дзейнасці
- Праектныя тэхналогіі
- Камунікатыўныя тэхналогіі (дыскусія, абмеркаванне, вучэбныя дэбаты і г.д.)

Для арганізацыі кантрольна-ацэначнай дзейнасці выкарыстоўваецца рэйтынгавая сістэма ацэнкі вучэбнай і даследчыцкай дзейнасці студэнтаў.

1.3. Сродкі дыягностыкі

Ацэнка вучэбных дасягненняў студэнта на экзамене выконваецца паводле дзесяцібальнай шкалы. Для дыягностыкі кампетэнцый студэнтаў “на выхадзе” з модуля выкарыстоўваюцца тэсты, кантрольныя заданні, экзамен.

У выніку вывучэння дысцыпліны студэнт павінен:

ведаць:

- метадалагічныя прынцыпы сучаснай сацыяльна-культурнай антрапалогіі;
- асноўныя характарыстыкі базавых стратэгий жыццезабеспячэння;
- асноўныя тэндэнцыі развіцця сацыяльнай і гендэрнай стратыфікацыі;
- базавыя характарыстыкі гістарычных форм арганізацыі палітычнай улады і сацыяльнага кантролю;
- функцыі і культурную варыятыўнасць шлюбу, сям’і і сістэм сваяцтва;
- функцыі і гістарычныя формы арганізацыі рэлігійных культаў;
- змест культурнай разнастайнасці форм камунікацыі;
- функцыі і тыпалагічныя рысы гістарычных форм існавання мастацтва;
- асноўныя гістарычныя формы, змест і наступствы трансфармацыйных працэсаў.

умець:

- арыентавацца і ідэнтыфікаваць асноўныя гістарычныя формы культурнай разнастайнасці чалавецтва;
- ацэньваць трансфармацыйныя працэсы у сучасным свеце з пазіцый метадалагічных прынцыпаў і зместу сацыяльна-культурнай антрапалогіі;
- характарызаваць ролю і значэнне культуры беларускага народа ў кантэксце культурнай варыятыўнасці чалавецтва;
- аргументавана супрацьстаяць праяўленням ксенафобіі, этнацэнтрызму, шавінізму і расізму.

1.4. Міждысцыплінарныя сувязі

Курс распрацаваны ў цеснай сувязі з гістарычнымі дысцыплінамі (этналогіяй і этнаграфіяй Беларусі, гісторыяй першабытнага грамадства) і агульнаадукацыйнымі курсамі (філасофіяй, сацыялогіяй, эканамічнай тэорыяй і інш.). З’яўляючыся неад’емнай часткай зместу вышэйшай

адукцыі, курс сацыяльна-культурнай антрапалогіі дазваляе не толькі вывучаць культурныя комплексы і гістарычныя падзеі, але прагназіраваць развіццё грамадства і культуры.

2. ЗМЕСТ ВУЧЭБНАГА МАТЭРЫЯЛУ

2.1. ЛЕКЦЫЙНЫ КУРС

№ п/п	Назвы раздзелаў і тэм лекцый і іх змест
	Раздзел 1. Антрапалогія і праблемы вывучэння культуры
1.	Антрапалогія як навуковая дысцыпліна. Чалавецтва як аб'ект антрапалагічнага вывучэння. Асноўныя метадалагічныя прынцыпы антрапалогіі. <i>Універсалізм</i> як адлюстраванне культурна-біялагічнага адзінства чалавецтва. Прынцып <i>халізму</i> – цэласнага падыходу да вывучэння чалавечага існавання. Прынцып <i>адаптыўнасці</i> – разгляд культуры як сродка прыстасавання чалавека да навакольнага асяроддзя. <i>Культурны рэлятывізм</i> як форма зацвярджэння каштоўнасці кожнай культуры. Галіны антрапалогіі. <i>Фізічная (біялагічная) антрапалогія.</i> Палеаантрапалогія. Прыматалогія. Вывучэнне біялагічнай разнастайнасці чалавецтва. <i>Археалогія.</i> Класічная археалогія. Антрапалагічная археалогія. Дагістарычная археалогія. Гістарычная археалогія. <i>Антрапалагічная лінгвістыка.</i> Дыкрыптыўная лінгвістыка. Гістарычная лінгвістыка. <i>Этналінгвістыка.</i> Соцыялінгвістыка. <i>Сацыяльна-культурная антрапалогія.</i> <i>Этналогія.</i> <i>Этнаграфія.</i> Месца антрапалогіі і сістэме сацыяльных навук.
2.	Канцэпцыя культуры ў антрапалогіі. Вызначэнне культуры. Рэлятывізм як базавы антрапалагічны прынцып вызначэння феномена культуры. Тры складовыя часткі культуры: матэрыяльныя аб'екты, ідэі і каштоўнасці, мадэлі паводзінаў. <i>Культурныя нормы.</i> Культуры і субкультуры. <i>Культура як вынік навучання.</i> Працэсы інкультурацыі. Суадносіны значэння навучання і інстынктаў у чалавечых паводзінах. Разнастайнасць формаў навучання. <i>Культура і біялогія чалавека.</i> Базавыя патрэбы чалавечага існавання. Культурныя варыяцыі разумення нормы чалавечага цела. <i>Змены ў культуры.</i> Унутраныя і знешнія механізмы культурных зменаў. Адкрыцці. Іх роля ў традыцыйным і тэхналагічна складаным грамадствах. Дыфузіі як галоўны рухавік культурных зменаў. <i>Успрыняцце культурных адрозненняў.</i> <i>Этнацэнтрызм.</i> Вытокі этнацэнтрызму. Шавінізм. Культурны рэлятывізм. Метадалагічныя і этычныя аспекты культурнага рэлятывізму. <i>Універсальныя элементы культуры.</i> Эканамічная сістэма. Шлюб і сям'я. Сацыяльны кантроль. Звышнатуральныя ўяўленні. Сістэма камунікацыі. <i>Культура як форма адаптацыі.</i> Адаптыўнасць як перадумова рассялення чалавецтва. Адаптыўна істотныя і адаптыўна нейтральныя кампаненты культуры. <i>Культура як інтэграванае цэлае.</i> Аналогіі з арганізмамі. Кампаненты культуры і іх функцыі. <i>Стадыяльныя тыпы культуры.</i> Дробнамаштабныя грамадствы. Дэмаграфічныя,

	тэхналагічныя, сацыяльныя і камунікатыўныя параметры дробнамаштабных грамадстваў.
	Раздзел 2. Культура жыццезабеспячэння.
3.	Гістарычныя тыпы стратэгіі жыццезабеспячэння. Асяроддзе і тэхналогія. Аб'ектыўныя межы інтэнсіўнасці выкарыстання асяроддзя. <i>Спажываючыя стратэгіі.</i> Паляўніцтва і збіральніцтва. Тыповыя рысы грамадства паляўнічых і збіральнікаў. Нізкая шчыльнасць насельніцтва. Кантроль над колькасцю насельніцтва. Качавы лад жыцця. Грамада-абшчына як базавая сацыяльная адзінка грамадства. <i>Вытворчыя стратэгіі.</i> Феномен неалітычнай рэвалюцыі. Культурныя наступствы неалітычнай рэвалюцыі. <i>Ручное земляробства.</i> Тэхналогіі ручнога земляробства. Падзел працы і яго уплыў на сацыяльныя адносіны. <i>Пастаралізм.</i> Трансхуманцыя (напоўаседлае жывёлаводства) і намадызм. Сацыяльная структура пастаралісцкіх грамадстваў. <i>Рольнае (інтэнсіўнае) земляробства.</i> Тэхналогіі рольнага земляробства. Выкарыстанне ўгнаенняў і ірыгацыі. Сацыяльныя наступствы ўзнікнення рольнага земляробства. Сялянства. <i>Індустрыяльныя спосабы вытворчасці прадуктаў харчавання.</i> Вытокі індустрыяльнай вытворчасці прадуктаў харчавання. Рынкавы характар вытворчасці. Выкарыстанне сучасных тэхналогій. Скарачэнне занятых у вытворчасці прадуктаў харчавання.
4.	Эканамічныя сістэмы. Прыродныя рэсурсы. Агульная характарыстыка. Гістарычныя формы кантролю над рэсурсамі. Кантроль над рэсурсамі ў грамадствах паляўнічых і збіральнікаў. Рэсурсы ў пастаралісцкіх грамадствах. Выкарыстанне рэсурсаў у ручных земляробаў. Узнікненне прыватнай уласнасці на рэсурсы. <i>Вытворчасць.</i> Формы арганізацыі вытворчасці. Натуральная гаспадарка. Падзел працы. Палавы падзел працы. Узроставы падзел працы. Працоўная спецыялізацыя. Падзел працы і тыпы грамадскай салідарнасці. <i>Размеркаванне.</i> Просты абмен. Збалансаваны абмен. Сістэма Кула як прыклад збалансаванага абмену. Неэквівалентны абмен. Пераразмеркаванне. Феномен бігмэнства. Калым. Потляч. Рынкавы абмен. Узнікненне грошаў. Формы арганізацыі рынкавага абмену.
	Раздзел 3. Сваяцтва, шлюб і сям'я, сацыялізацыя.
5.	Сацыялізацыя. Сацыялізацыя і інкультурацыя. <i>Светапогляд і каштоўнасці.</i> Культурныя арыентацыі і адаптацыйная стратэгія. Светапогляд. Прыродны (натуральны) і ўрбаністычны светапогляд. Каштоўнасці. Базавыя каштоўнасці. Дынаміка змянення каштоўнасцей. <i>Асоба.</i> Тыпы асобы. Мадальная асоба. Девіантныя паводзіны. Вызначэнне адхіленняў у паводзінах. Адхіленні ў культурным кантэксце. <i>Сацыялізацыя на працягу жыццёвага цыклу.</i> Выхаванне дзяцей. Абрады пераходу (ініцыяцыі). Асаблівасці мужчынскіх і жаночых ініцыяцый. Адукацыя як соцыякультурны феномен. Нефармальная і фармальная адукацыя. Адукацыя і эканамічнае развіццё. Адукацыя і традыцыйныя каштоўнасці. Сацыялізацыя ў сталым ўзросце. Прыстасаванне да зменаў жыццёвага цыклу. Прыстасаванне да зменаў асяроддзя.

	Раздзел 4. Культура і сацыяльны парадак.
6.	Сацыяльная стратыфікацыя. Крытэрыі вымярэння сацыяльнай няроўнасці. Багацце. Улада. Прэстыж. Гістарычныя формы сацыяльнай стратыфікацыі. Эгалітарныя грамадствы. Індывідуальныя адрозненні ў эгалітарным грамадстве. Эгалітарнасць як сродак адаптацыі. Рангавыя грамадствы. Прэстыж і прывілеі ў рангавым грамадстве. Сімвалы дыферэнцыяцыі ў рангавым грамадстве. Стратыфікаваныя грамадствы. Стратыфікацыя як вынік неалітычнай рэвалюцыі. Сацыяльная мабільнасць у стратыфікаваным грамадстве. Набыты і прадпісаны статус. Гістарычныя тыпы стратыфікаваных грамадстваў. Каставыя сістэмы. Індыйскае грамадства як прыклад каставой сістэмы. Класавыя грамадствы. Палавая стратыфікацыя. Сэксуальная субардынацыя. Тэорыі стратыфікацыі. Функцыяналістскі падыход. Тэорыя канфлікту.
7	Палітычная арганізацыя і сацыяльны кантроль. Крытэрыі ступені развіцця палітычнай арганізацыі. Ступень выяўленасці палітычных структураў. Улада. Палітычная інтэграцыя. Гістарычныя тыпы палітычнай арганізацыі. Ацэфельныя грамадствы. Абшчыны. Узровень палітычнай інтэграцыі. Працэдура прыняцця палітычных рашэнняў. Адсутнасць спецыялізаваных палітычных роляў. Плямёны. Пан-трайбалістскі механізм палітычнай улады. Улада і сваяцтва. Правадырствы. Індывідуалізацыя палітычнай улады. Звышнатуральныя ўяўленні і палітычная ўлада. Дзяржавы. Базавыя прыкметы дзяржавы. Дзяржава і сацыяльны кантроль. Дзяржаўная ідэялогія. Спецыялізацыя палітычных роляў. Сацыяльны кантроль. Сацыяльныя нормы. Пазітыўныя і негатыўныя санкцыі. Нефармальныя сродкі сацыяльнага кантролю. Сацыялізацыя. Грамадская думка. Групавы сваяцкі кантроль. Сістэма ўяўленняў пра звышнатуральны кантроль.
	Раздзел 5. Культура сімвалічнага выяўлення
8	Культура і камунікацыя. Мова. Прырода мовы. Вызначэнне мовы. Моўная разнастайнасць чалавецтва. Феномен камунікацыі. Камунікацыя ў жывельным свеце. Адкрытыя і закрытыя сістэмы камунікацыі. Спецыфіка камунікацыі ў чалавечым грамадстве. Мова і культура. Узаемаўплыў культуры і мовы. Гіпотэза Сэпіра-Уорфа. Соцыялінгвістыка. Феномен двухмоўя. Дыялекты. Невербальныя сродкі камунікацыі.
	Раздзел 6. Сацыяльна-культурная антрапалогія і сучасныя праблемы чалавецтва
9.	Сучасныя праблемы адаптацыі. Вызначэнні развітасці і слабаразвітасці. Слабаразвітасць як гістарычная з'ява. Формы эканамічнай залежнасці. Транснацыянальныя карпарацыі і іх роля ў сучаснай сусветнай эканамічнай сістэме. Феномен глабалізацыі. Становішча карэнных народаў. Генацыд і этнацыд. Глобальныя экалагічныя праблемы. Антрапалогія і праектаванне будучыні. Антрапалогія і вырашэнне актуальных праблем развіцця. Прыкладная антрапалогія: практыка вырашэння рэальных праблем. Удзел у распрацоўцы сацыяльных праграм планавання. Антрапалогія і гендэрныя даследаванні. Прапаганда прыкладной антрапалогіі.

2.2. СЕМІНАРСКІЯ ЗАНЯТКІ

№ п/п	Назвы тэм семінарскіх заняткаў і іх змест
1.	Развіццё антрапалагічнай тэорыі. <i>Антрапалагічныя ідэі на Старажытным Усходзе і ў Антычным Свеце.</i> <i>Антрапалагічныя веды ў сярэднявечнай Еўропе.</i> Антрапалагічная думка ў 16 – першай палове 19 ст. Канцэпцыя “шчаслівага дзікуна”. П.Мартір, М.Мантэнь, Ж.Ж.Русо, Д.Дідро. Ідэі сацыяльнага прагрэсу. Й.Гердэр. Міфалагічная школа. Эвалюцыянізм. Навуковыя перадумовы і асноўныя пастулаты. Канцэпцыя прагрэсу Э.Тайлара. Паняцце перажытку. Анімістычная канцэпцыя паходжання рэлігіі. Перыядызацыя прагрэса чалавецтва ў Л.Моргана. Перыядызацыя развіцця сямейных адносінаў. Л.Морган і марксізм. <i>Дыфузіянізм.</i> Сутнасць канцэпцыі. Вытокі: Ф.Ратцэль. Культурная міфалогія Л.Фрабеніуса. “Культурныя колы” Ф.Гребнера. Тэорыя “прамонатэізма” В.Шміта. “Гіпердыфузіянізм” Г.Сміта і Э.Пэры. <i>Школа Э.Дюркгейма.</i> Канцэпцыя калектыўных уяўленняў Э.Дюркгейма. Э.Дюркгейм аб паходжанні класіфікацыі паняццяў і рэлігіі. М.Мос аб ранніх формах абмену. Л.Леві-Бруль і яго канцэпцыя “прымітыўнага” ладу мыслення. <i>Функцыяналізм і структуралізм.</i> Крытыка эвалюцыянізму і дыфузіянізму Б.Маліноўскім. Ідэя “халізму”. Тэорыя патрэбнасцей. Б.Маліноўскі аб ўзаемасувязі традыцыі і экалогіі. “Прагаматычная” канцэпцыя рэлігіі. Класіфікацыя антрапалагічных навук А.Радкліфа-Браўна. Асноўныя палажэнні структурнага функцыяналізму А.Радкліфа-Браўна. К.Леві-Строс аб развіцці культуры і грамадства. Метадалогія К.Леві-Строса. Прынцып “бінарных апазіцый”. Вывучэнне сістэмаў сваяцтва. <i>Гістарычны партыкулярызм.</i> Ідэяграфічны метада Ф.Боаса. Ф.Боас аб палявых этнаграфічных даследаваннях. Прынцып культурнага рэлятывізму. <i>Школа “культура і асоба”.</i> Вытокі. Этнаграфічныя сюжэты ў З.Фрэйда. “Базавы тып асобы” А.Кардзінера. “Патэрны культуры” Р.Бенедзікт. М.Мід і даследаванне культуры дзяцінства. <i>Антрапалогія другой паловы 20 ст.</i> Л.Уайт і рэабілітацыя эвалюцыянізму. “Энергетычная канцэпцыя” Л.Уайта. Полілінейны эвалюцыянізм Дж.Сцюарта. Неафункцыяналізм М.Глюкмана. Канцэпцыя канфлікту ў М.Глюкмана. Сімвалічная антрапалогія К.Гёрца.
3.	Метады антрапалагічных даследаванняў. <i>Асноўныя этапы рэалізацыі навуковага праекту.</i> Вызначэнне праблемы. Выбар працэдуры даследавання. Збор, аналіз і інтэрпрэтацыя дадзеных. <i>Арганізацыйнае і матэрыяльнае забеспячэнне палявых даследаванняў.</i> <i>Асноўныя формы палявых этнаграфічных работ.</i> Неспарэднае назіранне. Інтэрв’ю. Картаграфаванне. Аўдыё- і відэа-фіксацыя. Збор калекцый. <i>Этычныя і псіхалагічныя праблемы пад час правядзенні палявых даследаванняў.</i> Феномен культурнага шоку. Бікультуралізм.
4.	Сваяцтва. <i>Вызначэнне сваяцтва.</i> Суадносіны культурных і біялагічных аспектаў. Кроўнае сваяцтва і сваяцтва праз шлюб. Фіктыўнае сваяцтва. Вертыкальныя і гарызантальныя функцыі сваяцтва. Графічныя дыяграмы сваяцтва. <i>Прынцыпы класіфікацыі сваяцтва.</i> Улік пакаленняў, палавых прыкметаў, узросту, сацыяльных умоваў, памеру сям’і. <i>Сваяцкія групы.</i> Унілінейныя групы. Патрылінейныя групы. Матрылінейныя групы.

	Тыпы ўнілінейных сваяцкіх груп. Лініджы. Клань. Фратрыі. Паловы. Білінейныя сваяцкія групы. Кагнатычныя сваяцкія групы. <i>Шэсьць асноўных сістэмаў сваяцтва</i>: эскімоская, гавайская, іракезская, амаха, кро, суданская.
5.	Шлюб і сям'я. <i>Вызначэнне шлюбу і сям'і.</i> Базавыя характарыстыкі шлюбу і сям'і. Шлюб як сацыяльна дазволены сэксуальны саюз. Стабільнасць шлюбу. Сумеснаць пражывання. <i>Функцыі шлюбу і сям'і.</i> <i>Правілы заключэння шлюбу.</i> Універсальнае табу інцэста. Навуковыя гіпотэзы паходжання забароны інцэсту. Экагамія і эндагамія. Сацыяльна пажаданыя формы шлюбных саюзаў: кроскузэнны шлюб, сарарат, левірат. <i>Колькасць супругаў.</i> Монагамія. Палігінія. Паходжанне палігініі. Эканамічнае становішча жанчыны ў палігінным грамадстве. Сродкі абмежавання спагоніцтва паміж жанчынамі ў палігінным грамадстве. Паліандрыя. <i>Эканамічныя аспекты заключэння шлюбу.</i> Калым. Адпрацоўкі за нявесту. Пасаг. Абмен жанчынамі. Маёмасны ўзаемаабмен. <i>Тыпы сям'і па лакалізацыі жыхарства.</i> Неалакальнае, патрылакальнае, матрылакальнае, авункулакальнае, амбілакальнае жыхарства. <i>Тыпы структуры сям'яў.</i> Вялікая сям'я. Нуклеарная сям'я.
6.	Рэлігія. <i>Вызначэнне рэлігіі.</i> Праблемы вызначэння рэлігіі, рэлігійных паводзінаў, звышнатуральнага ў розных культрах. Рэлігія і магія. Чараўніцтва. <i>Функцыі рэлігіі.</i> Сацыяльныя функцыі рэлігіі. Рэлігія як форма сацыяльнага кантролю. Рэлігія як форма вырашэння канфліктаў. Рэлігія як сродак умацавання групавой салідарнасці. Псіхалагічныя функцыі рэлігіі. Кагнітыўная функцыя рэлігіі. Эмацыянальная функцыя рэлігіі. <i>Тыпалогія рэлігійных культар.</i> Індывідуалісцкія культы. Феномен візіянізму. Шаманізм. Абшчынныя культы. Татэмізм. Абрады пераходу. Абрады салідарнасці. Эклезіясітычныя культы. <i>Рэлігія і перамены.</i> Сучасныя мадэрнізацыйныя культы.
7.	Мастацтва. <i>Вызначэнне мастацтва і мастацкага працэсу.</i> <i>Сацыяльныя функцыі мастацтва.</i> Мастацтва як сродак эстэтычнага задавальнення. Мастацтва як форма умацавання грамадскай салідарнасці. <i>Віды мастацтва.</i> Выхаўленчае мастацтва. Графіка і пластыка. Музыка. Этнамузыкалогія як крос-культурнае вывучэнне музыкі. Танец. Функцыі танцавальнага мастацтва. Танец і іншыя аспекты культуры. <i>Вербальныя формы мастацтва.</i> Міфы. Фальклор. <i>Гістарычныя формы мастацтва.</i> Феномен першабытнага сінкрэтызма. Прафесіяналізацыя мастацтва ў стратыфікаваных грамадствах. Вылучэнне мастацтва ў самастойнаю галіну дзейнасці. Мастацтва ў сучасным грамадстве.
8.	Антрапалогія і сучасныя праблемы чалавецтва. <i>Вызначэнні развітасці і слабаразвітасці.</i> Слабаразвітасць як гістарычная з'ява. Формы эканамічнай залежнасці. Транснацыянальныя карпарцыі і іх роля ў сучаснай сусветнай эканамічнай сістэме. <i>Феномен глабалізацыі.</i> Становішча карэнных народаў. Генацыд і этнацыд. <i>Глобальныя экалагічныя праблемы.</i> <i>Антрапалогія і вырашэнне актуальных праблемаў развіцця.</i>

3. ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНАЯ КАРТА ДЫСЦЫПЛІНЫ

Забеспячэнне занятка (наглядныя, метадычныя)	Назва раздзела, тэмы, занятка, пералік вывучаемых пытанняў	Колькасць аўдыторных гадзін					Літаратура	Формы кантролю ведаў
		Лекцыі	Практычныя (семінарыя) заняткі	Лабараторныя заняткі	Кіруемая (кантралюемая) самастойная работа студэнта			
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	Антрапалогія і праблемы вывучэння культуры	6	6					
1.1.	Антрапалогія як навуковая дысцыпліна.	4				Прэзентацыя PowerPoint	[1], [3], [5], [23], [24]	
1.2.	Канцэпцыя культуры ў антрапалогіі.	2				Прэзентацыя PowerPoint	[1], [3], [5], [23], [24]	
1.3.	Развіццё антрапалагічнай тэорыі.		6				[1], [2], [7], [8], [9], [10], [11], [13], [15], [16], [18], [20], [22]	Апытанне, кантрольная праца
2.	Культура жыццезабеспячэння.	6						
2.1.	Гістарычныя тыпы стратэгіі жыццезабеспячэння.	4				Прэзентацыя PowerPoint	[1], [3], [4], [23], [24]	
2.2.	Эканамічныя сістэмы.	2				Навук-пап. фільм “Home”	[1], [23], [24]	Кантрольная праца
3.	Сваяцтва, шлюб і сям'я, сацыялізацыя.	6	4					
3.1.	Сваяцтва.		2				[1], [23], [24]	Апытанне, тэст
3.2.	Шлюб і сям'я.		2			Прэзентацыя PowerPoint	[1], [23], [24]	Апытанне, тэст

3.3.	Сацыялізацыя.	6				Прэзентацыя PowerPoint Навук-пап. фільм “Babies”	[1], [23], [24]	
4.	Культура і сацыяльны парадак.	6						
4.1.	Сацыяльная стратыфікацыя.	4				Прэзентацыя PowerPoint	[1], [5], [23], [24]	
4.2.	Палітычная арганізацыя і сацыяльны кантроль.	2				Прэзентацыя PowerPoint	[1], [23], [24]	
5.	Культура сімвалічнага выяўлення.	6	4					
5.1.	Культура і камунікацыя. Мова.	6				Прэзентацыя PowerPoint	[1], [5], [23], [24]	
5.2.	Рэлігія.		2				[1], [23], [24]	Апытанне, тэст
5.3.	Мастацтва.		2				[1], [23], [24]	Апытанне, тэст
6.	Сацыяльна-культурная антрапалогія і сучасныя праблемы чалавецтва	4	2					
6.1.	Сучасныя праблемы адаптацыі.	4				Прэзентацыя PowerPoint Фільм Рона Фрыка “Baraka”	[1], [23], [24]	
6.2.	Антрапалогія і праектаванне будучыні.		2				[1], [3], [23], [24]	Апытанне, кантрольная праца
	УСЯГО	34	16					

4. ІНФАРМАЦЫЙНА-МЕТАДЫЧНЫЯ МАТЭРЫЯЛЫ

4.1. Асноўная літаратура:

1. Говард М. Сучасная культурная антрапалогія: навучальны дапаможнік. Мінск, 1995.

4.2. Дадатковая літаратура:

2. Бенедикт Р. Образы культуры — Человек и социокультурная среда. Вып. 2. М., 1992.
3. Добренёв В.И., Кравченко А.И. Социальная антропология. Москва, 2005.
4. Итс Р.Ф. Введение в этнографию. Л., 1991.
5. Клакхон К. Зеркало для человека. Введение в антропологию. С.-Пб., 1998.
6. Кравченко А.И. Социальная антропология. М., 2003.
7. Леви-Стросс К. Структурная антропология. Москва, 1984.
8. Лобач У.А. Этнаграфія Беларусі. ВМК. Наваполацк, ПДУ, 2006.
9. Личность, культура, этнос / под общ. ред. А.А. Белика. М., 2001.
10. Малиновский Б. Избранное: Аргонавты западной части Тихого океана. — Москва, 2004.
11. Малиновский Б. Научная теория культуры. Москва, 2005.
12. Мид М. Взросление на Самоа. Москва, 1989.
13. Мид М. Мужское и женское: исследование полового вопроса в меняющемся мире. Москва, 2004.
14. Морган Л.Г. Древнее общество. Л., 1934.
15. Орлова Э.А. Культурная (социальная) антропология. М., 2004.
16. Отюцкий Т.П. История социальной (культурной) антропологии. М., 2003.
17. Поздеева С.М. Социальная антропология. Уфа, 2004.
18. Розин В.М. Человек культурный. Введение в антропологию. М., 2003.
19. Рэдклифф-Браун, А.Р. Метод в социальной антропологии. М., 2001.
20. Садохин А.П., Грушевицкая Т.Г. Этнология. М., 2003.
21. Тайлор Э.Б. Первобытная культура. Москва, 1989.
22. Токарев С.А. Религия в истории народов мира. Москва, 1976.
23. Токарев С.А. Истоки этнографической науки. Москва, 1978.
24. Токарев С.А. История зарубежной этнографии. Москва, 1978.
25. Фрезер Д.Д. Золотая ветвь. Москва, 1986.
26. Фэйган Б.М. Уводзіны ў археалогію. Мінск, 1994.
27. Эванс-Причард Э. История антропологической мысли. Москва, 2003.
28. Bates D.G., Plog F. Cultural anthropology. McGraw-Hill, 1990.
29. Kottak C.P. Anthropology. The exploration of human diversity. McGraw-Hill, 1991.

4.3. Прыкладныя пытанні да экзамену:

1. Антрапалогія як навуковая дысцыпліна. Галіны антрапалогіі.
2. Асноўныя метадалагічныя прынцыпы антрапалогіі.
3. Канцэпцыя культуры ў антрапалогіі.
4. Антрапалагічныя ідэі ў старажытным свеце, антычнасці, сярэднявеччы.
5. Антрапалагічная думка ў XVI – першай палове XIX ст.
6. Эвалюцыянізм.
7. Дыфузіянізм.
8. Сацыялагічная школа Э.Дзюркгейма.
9. Функцыяналізм.
10. Структуралізм.
11. Гістарычны партыкулярызм.
12. Школа «Культура і асоба» (этнапсіхалагічны накірунак у антрапалогіі).
13. Неаэвалюцыянізм.
14. Неафункцыяналізм.
15. Сімвалічная антрапалогія.
16. Гістарычныя тыпы стратэгіі жыццезабеспячэння. Спажываючыя стратэгіі.
17. Вытворчыя стратэгіі жыццезабеспячэння. Ручное земляробства.
18. Вытворчыя стратэгіі жыццезабеспячэння. Пастаралізм. Трансхуманцыя і намадызм.
19. Вытворчыя стратэгіі жыццезабеспячэння. Рольнае (інтэнсіўнае) земляробства.
20. Індустрыяльныя спосабы вытворчасці прадуктаў харчавання.
21. Сялянства як адметны культурны і сацыяльна-эканамічны феномен.
22. Сацыялізацыя і інкультурацыя. Спецыфіка сацыялізацыі у традыцыйных і урбанізаваных грамадствах.
23. Светапогляд і каштоўнасці. Адметнасці прымітыўнага і цывілізаванага светапоглядаў.
24. Тыпы асабовасці.
25. Сацыялізацыя на працягу жыццёвага цыклу.
26. Сацыяльныя групы і сацыяльнае расслаенне.
27. Гістарычныя формы сацыяльнай стратыфікацыі.
28. Этнічнасць.
29. Сістэмы камунікацыі. Закрытыя і адкрытыя камунікатыўныя сістэмы. Вербальная і невербальная камунікацыя.
30. Мова і культура
31. Лінгвістычная варыятыўнасць
32. Прынцыпы класіфікацыі сваяцтва. Сваяцкія групы.
33. Асноўныя сістэмы сваяцтва.

34. Шлюб і сям'я ў кантэксце сацыяльна-культурнай антрапалогіі.
35. Рэлігія ў кантэксце сацыяльна-культурнай антрапалогіі.
36. Сучасныя праблемы чалавецтва.

4.4. Тэмы семінарскіх заняткаў

Семінары 1-3. Развіццё антрапалагічнай тэорыі

Пытанні да семінараў:

1. Антрапалагічныя ідэі ў старажытным свеце, антычнасці, сярэднявеччы.
2. Антрапалагічная думка ў 16 – першай палове 19 ст.
3. Эвалюцыянізм.
4. Дыфузіянізм.
5. Сацыялагічная школа Эміля Дюркгейма.
6. Функцыяналізм.
7. Структуралізм.
8. Гістарычны партыкулярызм (амерыканская школа гістарычнай этналогіі).
9. Школа “культура і асоба” (этнапсіхалагічны накірунак у этналогіі). Антрапалогія другой паловы XX ст.
10. Неаэвалюцыянізм Л.Уайт і рэабілітацыя эвалюцыянізму. “Энергетычная канцэпцыя” Л.Уайта. Полілінейны эвалюцыянізм Дж.Сцюарта.
11. Неафункцыяналізм М.Глюкмана. Канцэпцыя канфлікту.
12. Сімвалічная антрапалогія К.Гёрца

Семінар 4. Сваяцтва

Пытанні да семінару:

1. Вызначэнне сваяцтва.
2. Прынцыпы пераемнасці.
3. Шэсць асноўных сістэмаў сваяцтва: эскімоская, гавайская, іракезская, амаха, кро, суданская.
4. Сваяцкія групы.
5. Значэнне сваяцтва

Семінар 5. Шлюб і сям'я

Пытанні да семінару:

1. Вызначэнне і функцыі шлюбу і сям'і.
2. Правілы заключэння шлюбу.
3. Колькасць супругаў. Монагамія. Палігінія. Паліандрыя.
4. Эканамічныя аспекты заключэння шлюбу.

5. Тыпы сям'і паводле лакалізацыі жыхарства.

Семінар 6. Рэлігія

Пытанні да семінару:

1. Вызначэнне рэлігіі.
2. Функцыі рэлігіі (сацыяльныя і псіхалагічныя).
3. Тыпалогія рэлігійных культаў.
4. Рэлігія і змены ў грамадстве. Сучасныя мадэрнізацыйныя культы.

Семінар 7. Мастацтва

Пытанні да семінару:

1. Вызначэнне мастацтва і мастацкага працэсу.
2. Сацыяльныя функцыі мастацтва.
3. Віды мастацтва.
4. Вербальныя формы мастацтва. Міфы. Фальклор.
5. Гістарычныя формы мастацтва.

Семінар 5. Антрапалогія і сучасныя праблемы чалавецтва.

1. Вызначэнні развітасці і слабаразвітасці.
2. Феномен глабалізацыі. Становішча карэнных народаў. Генацыд і этнацыд.
3. Глабальныя экалагічныя праблемы.
4. Антрапалогія і вырашэнне актуальных праблемаў развіцця.

4.5. Прыклад тэста

(Тэст да тэмы: “Развіццё антрапалагічнай тэорыі”)

№ п/п	Варыянт 1	Варыянт 2	Варыянт 3
1	Пералічыце трактоўкі тэрміна “антрапалогія”	Назавіце паддысцыпліны (галіны) агульнай антрапалогіі	Прыведзіце прыклады сфер выкарыстання прыкладной антрапалогіі
2	Раскройце сутнасць метадалагічнага прынцыпу антрапалогіі		
	Універсалізм	Халізм	Адаптыўнасць
3	У чым складаецца сутнасць паняцця		
	Культурны рэлятывізм	Этнацэнтрызм	Культурны шавінізм
4	Дайце вызначэнне паняцця		
	Культура	Субкультура	Інкультурацыя
5	Як Вы разумееце выраз “Культура – небіялагічны феномен”?		

РАЗДЕЛ 1. АНТРАПАЛОГІЯ І ПРАБЛЕМЫ ВЫВУЧЭННЯ КУЛЬТУРЫ

- 1.1. *Антрапалогія як навуковая дысцыпліна*
- 1.2. *Асноўныя метадалагічныя прынцыпы антрапалогіі*
- 1.3. *Галіны антрапалогіі*
- 1.4. *Месца антрапалогіі ў сістэме сацыяльна-гуманітарных дысцыплін*
- 1.5. *Канцэпцыя культуры ў антрапалогіі*

1.1 Антрапалогія як навуковая дысцыпліна

Тэрмін **антрапалогія** паходзіць з грэчаскай мовы (*anthropos* – чалавек і *logos* – вучэнне) і літаральна перакладаецца як “навука пра чалавека”. Першым гэтае паняцце ўжыў Арыстоцель (384–322 гг. да н.э.) для абазначэння вобласці ведаў, якая вывучае духоўныя аспекты чалавечай прыроды (у наш час гэтым займаецца псіхалогія). Пазней у розных краінах Еўропы складваюцца розныя трактоўкі тэрміна “антрапалогія”.

Так, ў Эпоху Адраджэння зарадзілася **біялагічная трактоўка** антрапалогіі. У XVI ст. шэраг нямецкіх і італьянскіх вучоных разумелі антрапалогію як вучэнне пра будову цела чалавека, анатамічныя веды¹. У далейшым біялагічная трактоўка антрапалогіі замацавалася ў шэрагу краін – у Германіі, Скандынавіі, Польшчы, Расіі. У СССР, згодна з дарэвалюцыйнай расійскай традыцыяй, пад антрапалогіяй разумелі біялагічную навуку аб паходжанні і эвалюцыі чалавека, утварэнні рас і нармальных варыяцый фізічнай будовы чалавека. Пры гэтым прызнавалася, што антрапалогія цесна звязана з такімі дысцыплінамі, як этнаграфія, гісторыя, археалогія.

У першай палове XX ст. у заходнееўрапейскай (пераважна нямецкай) філасофіі аформілася **філасофская трактоўка** антрапалогіі. Прадстаўнікі школы філасофскай антрапалогіі (М. Шэлер, Х. Плеснер) імкнуліся стварыць цэласнае вучэнне пра чалавека шляхам асэнсавання яго біялагічнай і духоўнай, у тым ліку рэлігійнай, прыроды.

У англамоўных краінах (Велікабрытанія, ЗША), а таксама ў Францыі, Бельгіі, Лацінскай Амерыцы атрымала развіццё **комплексная трактоўка** антрапалогіі. У гэтых краінах пад антрапалогіяй першапачаткова разумелася ўсебаковае вывучэнне “прымітыўных” народаў. У значнай ступені гэта было абумоўлена каланіяльным этапам развіцця гэтых краін. Амерыканскі антраполог К.Ф. Коттак так характарызуе развіццё антрапалогіі ў ЗША: “Амерыканская антрапалогія ўзнікла каля 100 год таму на глебе развіцця

¹ Так, у 1501 г. нямецкі анатам Магнус Хундт апублікаваў трактат “Антрапалогія аб годнасці, прыродзе і ўласцівасцях чалавека і аб элементах і частках цела чалавека”. У 1533 г. італьянскі вучоны Галеацца Капэлла выдаў кнігу “Антрапалогія, ці разважанне аб прыродзе чалавека”, у якой таксама падаюцца анатамічныя веды.

інтарэса да гісторыі і культуры карэннага насельніцтва Паўночнай Амерыкі. Інтарэс да паходжання і разнастайнасці індзейцаў прывёў да вывучэння іх абрадаў, сацыяльнага жыцця, мовы і фізічных асаблівасцяў. Падобная ўніфікаваная антрапалогія не развілася ў Еўропе, дзе асобныя субдысцыпліны мелі тэндэнцыю існаваць паасобку”². Паводле амерыканскай традыцыі, звязанай з даследаваннямі школы Ф. Боаса, агульная антрапалогія ўключае чатыры асноўныя паддысцыпліны – фізічную антрапалогію, археалогію, антрапалагічную лінгвістыку і сацыяльную (культурную) антрапалогію.

Пад уплывам сучасных працэсаў глабалізацыі адбываецца непазбежная ўніфікацыі навукі, таму на постсавецкай прасторы, у тым ліку і ў Беларусі, паступова ўваходзіць ва ўжытак комплексная трактоўка антрапалогіі. Пачынаючы з 1990-х гг. у вышэйшых навучальных установах Беларусі і Расіі было ўведзена выкладанне сацыяльна-культурнай антрапалогіі.

Аб’ектам вывучэння агульнай антрапалогіі з’яўляецца чалавецтва.

Мэта антрапалогіі – даць цэласную карціну развіцця чалавецтва шляхам вывучэння яго біялагічнага і культурнага мінулага і параўнальнага вывучэння існуючых грамадстваў³.

1.2. Асноўныя метадалагічныя прынцыпы антрапалогіі

Для агульнай антрапалогіі ўласцівы свае адметныя падыходы і метадалагічныя прынцыпы ў вывучэнні чалавека, якія адрозніваюць яе ад такіх дысцыплін, як гісторыя, псіхалогія, сацыялогія і да т.п. Да іх адносяцца прынцыпы універсалізму, халізму, адаптыўнасці і культурнага рэлятывізму.

1. Універсалізм* (ад лац. *universalis* – усеагульны) – прынцып, які сцвярджае культурна-біялагічнае адзінства чалавецтва. Усе людзі, незалежна ад іх расавай або культурнай прыналежнасці, адносяцца да аднаго біялагічнага віду і маюць роўны псіхічны і інтэлектуальны патэнцыял. Кожны народ уяўляе сабой каштоўную крыніцу ведаў пра чалавека, і ў роўнай ступені з’яўляецца аб’ектам вывучэння антрапалогіі.

2. Халізм* (ад гр. *holos* – цэлае) – прынцып цэласнага падыходу да вывучэння чалавека і яго культуры. Іншыя гуманітарныя дысцыпліны даследуюць асобныя аспекты існавання чалавека. Так, эканоміка вывучае сістэмы вытворчасці, паліталогія – арганізацыю ўлады, сацыяльны парадак, і г.д. У антрапалогіі, згодна канцэпцыі халізму, існаванне чалавека разглядаецца як цэласная і складаная з’ява.

3. Адаптыўнасць* (ад лац. *adaptatio* – прыстасаванне) – прынцып, паводле якога культура разглядаецца як спосаб прыстасавання да навакольнага асяроддзя. Як і ўсе жывыя арганізмы, чалавек залежыць ад навакольнага асяроддзя, якое ўключае фізічнае (клімат, рэльеф і г.д.), біятычнае (раслінны і жывёльны свет) і сацыяльнае асяроддзе (узаемаадносіны паміж людзьмі).

² Kottak C.P. Anthropology. The exploration of human diversity. McGraw-Hill, 1991, p. 3.

³ Говард М. Сучасная культурная антрапалогія: навучальны дапаможнік. Мінск, 1995, с. 9.

Гнуткасць і адаптыўнасць – базавыя атрыбуты чалавека як біялагічнай істоты. Як адзначае К.Ф. Коттак, “чалавек – самая адаптыўная жывёліна ў свеце”⁴. Адаптацыя чалавека да разнастайных умоў навакольнага асяроддзя дасягаецца праз цеснае ўзаемадзеянне біялагічных і культурных спосабаў прыстасавання (т. зв. *біякультурная адаптацыя*).

Згодна прынцыпу адаптыўнасці, любая культура разглядаецца як спосаб адаптацыі да навакольнага асяроддзя. Шляхі і спосабы ўзаемадзеяння людзей і асяроддзя вызначаюць **адаптыўную стратэгію**, ці **стратэгію жыццезабеспячэння**. Адаптыўная стратэгія заснавана на трох элементах культуры:

- *тэхналогія* – веды і навыкі па выкарыстанні прыродных рэсурсаў;
- *сацыяльная арганізацыя* – у першую чаргу, падзел працы (пола-ўзроставы, сацыяльны і г.д.);
- *ідэалогія* – грамадскія каштоўнасці і погляды, якія вызначаюць паводзіны людзей і іх узаемаадносіны з навакольным асяроддзем.

4. Культурны рэлятывізм* (ад лац. *relativus* – адносны) – прынцып сцвярджэння каштоўнасці і самабытнасці кожнай культуры. Згодна прынцыпу культурнага рэлятывізму любую культуру можна зразумець толькі ў рамках яе ўласных каштоўнасцяў; светапогляд і традыцыі любога народа неабходна асэнсоўваць у кантэксце яго ўласнай гісторыі, прыроднага і сацыяльнага асяроддзя. Культурны рэлятывізм супрацьстаіць канцэпцыі этнацэнтрызму.

Этнацэнтрызм* (ад грэч. *ethnos* – народ, племя, і *centrum* – цэнтр) – механізм міжэтнічнага ўспрымання, сутнасць якога складаецца ў схільнасці ацэньваць з’явы навакольнага свету скрозь прызму традыцый і норм сваёй этнічнай групы. Згодна пазіцыі этнацэнтрызму прадстаўнікі адной культуры лічаць сваю культуру цэнтральнай, а астатнія культуры параўноўваюць са сваёй. Тое, што свая культура ставіцца ў цэнтр, сведчыць аб тым, што індывід

⁴ Kottak C.P. Anthropology. The exploration of human diversity. McGraw-Hill, 1991, p. 2.

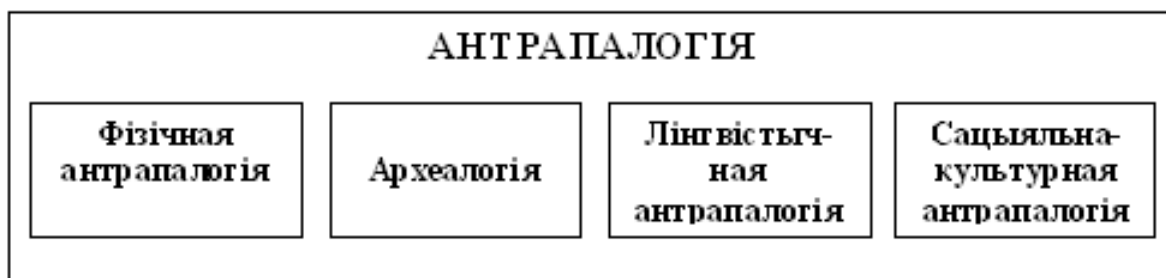
цэніць пераважна сваю культуру і будзе імкнуцца захоўваць і развіваць яе пераважным чынам.

Этнацэнтрызм у той ці іншай ступені ўласцівы ўсім супольнасцям і кожнаму чалавеку паасобку. Засваенне каштоўнасцяў сваёй культуры пачынаецца з самага дзяцінства і працягваецца ўсё жыццё. Канструктыўны этнацэнтрызм мае пазітыўны пачатак, які праяўляецца ў пачуцці патрыятызму, любові да сваёй гісторыі і культуры. Аднак у крайнім сваім праяўленні этнацэнтрызм пераўтвараецца ў *культурны шавінізм** – агрэсіўную форму нацыяналізма, пропаведзь нацыянальнай выключнасці, скіраваную на распальванне нацыянальнай варожасці.

Сучасныя антрапологі, якія вывучаюць разнастайныя чалавечыя супольнасці, імкнуцца пераадолець уласны этнацэнтрызм і даследаваць іншыя культуры з пазіцый культурнага рэлятывізму.

1.3. Галіны антрапалогіі

Згодна з комплекснай трактоўкай агульная антрапалогія ўключае чатыры галоўныя паддысцыпліны: фізічную антрапалогію, археалогію,

антрапалагічную лінгвістыку, сацыяльна-культурную антрапалогію.

1. *Фізічная антрапалогія* мае два асноўныя накірункі даследаванняў:

1) *Антрапагенез* – вывучэнне паходжання і эвалюцыі чалавека як біялагічнага віда. Даследаванне антрапагенезу заснавана на вывучэнні выкапнёвых рэшткаў продкаў чалавека (*палеаантрапалогія**), а таксама на назіраннях за чалавекападобнымі малпамі ў натуральных прыродных умовах з мэтай рэканструкцыі сацыяльных паводзін нашых далёкіх продкаў (*прыматалогія**).

2) *Вывучэнне біялагічнай разнастайнасці чалавечых груп у прасторы і часе*. Гэты накірунак уключае такія раздзелы, як марфалогія, расагенэз, этнічная антрапалогія, праблемы біякультурнай адаптацыі і многія іншыя.

2. *Археалогія* – дысцыпліна, якая вывучае мінулае на падставе рэшткаў матэрыяльнай культуры. Асабліва шчыльныя сувязі паміж археалогіяй і

антрапалогіяй склаліся ў ЗША, дзе археалогія мае непасрэднае дачыненне да вывучэння дагісторыі карэнных індзейскіх плямёнаў. Амерыканскі археолаг Б. Фэйган вызначае археалогію як антрапалогію, якая вывучае мінулыя грамадствы, а не сучасныя⁵.

Менавіта ў ЗША склаўся такі накірунак, як *этнаархеалогія** – даследаванне ў адваротным накірунку: ад сучасных грамадстваў, якія захаваліся, да мінулых, як спосаб разумення працэсу культурных змен на працягу доўгага часу.

3. Антрапалагічная лінгвістыка (ці лінгвістычная антрапалогія) аформілася ў ЗША ў рамках даследавання культуры і мовы амерыканскіх індзейцаў. Антрапалагічная лінгвістыка першапачаткова была скіравана на вывучэнне моў бяспісьменных народаў, і традыцыйна падзяляецца на тры галіны:

1) *Дэскрыптыўная (апісальная) лінгвістыка* – займаецца вывучэннем спосабаў канструявання і выкарыстання мовы (спосабаў камбінавання гукаў у словы, а словаў – у сказы; складаннем слоўнікаў і граматыкі бяспісьменных народаў). Даследуе таксама ўзаемасувязі паміж мовай і спосабам мыслення.

2) *Гістарычная лінгвістыка* – вывучае праблему паходжання мовы ў агульным разуменні, а таксама гісторыю развіцця сучасных моў, іх генетычныя сувязі, займаецца рэканструкцыяй “прамоў”.

3) *Сацыялінгвістыка* – новы накірунак антрапалагічнай лінгвістыкі, які даследуе сувязі паміж мовай і сацыяльнымі адносінамі. Імкнецца адказаць на пытанні: як людзі выкарыстоўваюць мову ў паўсядзённым жыцці для сацыяльных патрэб, чаму ў сітуацыі *білінгвізму** (двухмоўя) адна мова дамінуе над іншай і да т.п.

4. Сацыяльна-культурная антрапалогія⁶ – раздзел антрапалогіі, які займаецца вывучэннем сацыяльнага і культурнага аспектаў існавання чалавека. Сацыяльна-культурная антрапалогія даследуе разнастайныя сучасныя грамадствы, а таксама мадэлі культуры, якія ляжаць у іх аснове, імкнецца зразумець прычыны адрозненняў і падабенстваў паміж рознымі культурамі. У адрозненні ад археалогіі, якая вывучае чалавечыя супольнасці мінулага, сацыяльна-культурная антрапалогія даследуе грамадствы, якія можна назіраць непасрэдна.

У англамоўнай антрапалогіі прынята лічыць этналогію і этнаграфію складовымі часткамі соцыякультурнай антрапалогіі. Этналогію М. Говард называе найбуйнейшай галіной соцыякультурнай антрапалогіі⁷.

⁵ Фэйган Б.М. Уводзіны ў археалогію. Мінск, 1994, с. 49.

⁶ У Вялікабрытаніі замацаваўся тэрмін “сацыяльная антрапалогія”, які ўпершыню ў навуковы зварот увёў Джорж Фрэзер. У ЗША часцей выкарыстоўваецца тэрмін “культурная антрапалогія”.

⁷ Говард М. Сучасная культурная антрапалогія: навучальны дапаможнік. Мінск, 1995, с. 23.

Этналогія займаецца кроскультурнымі даследаваннямі, вывучае асноўныя заканамернасці існавання чалавечых грамадстваў на падставе аналізу этнаграфічных даных з розных рэгіёнаў.

Этнаграфія (палявая праца) – збор інфармацыі пра сучасныя культуры ў палявых умовах (даследаванне эканомікі, тэхналогій, сацыяльнай арганізацыі, рэлігіі, магіі і г.д.).

Сучасная соцыякультурная антрапалогія ўключае такія накірунак, як *этнагісторыя** – рэканструкцыя нядаўняй гісторыі груп, якія пацярпелі хуткія культурныя змены і не маюць пісьмовых крыніц аб гэтых зменах. Асноўны метадаў этнагісторыі – аналіз афіцыйных дакументаў (запісаў місіянераў, першаадкрывальнікаў); збор вуснай народнай творчасці (міфаў, паданняў); размовы з людзьмі, якія памятаюць апавяданні сваіх дзядоў і прадзедаў пра мінулыя падзеі. Гэты накірунак актуальны для вывучэння культуры невялікіх традыцыйных супольнасцяў з тэрыторый былых каланіяльных ускраін, у Еўропе ён не атрымаў развіцця.

У рамках сацыяльна-культурнай антрапалогіі вылучаецца вялікая колькасць больш вузкіх накірункаў, такіх, як эканамічная антрапалогія, рэлігійная антрапалогія, гістарычная антрапалогія, псіхалагічная антрапалогія, антрапалогія дзяцінства, урбаністычная антрапалогія, сяляназнаўства і інш.

Першапачаткова аб'ектам вывучэння антрапалогіі былі ізаляваныя неіндустрыяльныя грамадствы. На сучасным этапе ў сферу даследавання соцыякультурнай антрапалогіі ўключаецца шырокае кола грамадстваў, у тым ліку індустрыяльных і постіндустрыяльных. Вывучэнне індустрыяльнага грамадства і яго ўплыву на астатні свет – параўнальна нядаўняя з'ява ў антрапалогіі, якая атрымала развіццё толькі пасля II Сусветнай вайны.

У сацыяльна-культурнай антрапалогіі прынята супрацьпастаўленне дробных (традыцыйных, даіндустрыяльных) грамадстваў, і буйных (урбанізаваных) грамадстваў.

Традыцыйныя грамадствы – грамадствы з традыцыйнай культурай, дзе пераважаюць звычаі і перадаваныя з пакалення ў пакаленне традыцыі, а змены і навацыі з'яўляюцца непрыкметнымі для жыцця аднаго пакалення. Традыцыйная культура – бяспісьменная, асноўнай формай захавання і перадачы інфармацыі з'яўляецца фальклор (вусная народная творчасць). Традыцыйная культура супрацьстаіць новаўвядзенням і гарантам самабытнасці разглядае непарушнае захаванне традыцый⁸.

Урбанізаваныя грамадствы – сучасныя буйныя грамадствы з гарадской культурай. Прыкмета такіх грамадстваў – пастаянныя імклівыя змены, калі вопыт старэйшых пакаленняў часта аказваецца неактуальным для маладога пакалення. Асновы сучаснай мадэрнізаваанай культуры, арыентаванай на навацыі і хуткія змены, былі закладзены яшчэ антычнай цывілізацыяй, сканцэнтраванай у гарадах-дзяржавах і арыентаванай на прагрэс і

⁸ Лобач У.А. Этнаграфія Беларусі. ВМК. Наваполацк, 2006, с. 324.

неабмежаванае пераўтварэнне навакольнага свету. Рэальнае развіццё мадэрнізаванай культуры пачалося ў Заходняй Еўропе ў Новы час. Прамысловая рэвалюцыя, імклівае развіццё навукі і тэхнікі прывялі да стварэння індустрыяльных, а пазней і постіндустрыяльных грамадстваў. Мадэрнізаваная культура, арыентаваная на навацыі і прагрэс, у нашы дні стала асновай сусветнай культуры, носьбітамі якой сёння становіцца ўсё большая колькасць народаў.

Нягледзячы на сучасныя працэсы *глабалізацыі**, побач з мадэрнізаванымі грамадствамі, якія шырока практыкуюць найноўшыя тэхналогіі, у розных частках планеты яшчэ захоўваюцца традыцыйныя грамадствы земляробаў, жывёлаводаў і нават паляўнічых-збіральнікаў. Большасць з іх у той ці іншай ступені ўзаемадзеічае з больш развітымі ў тэхналагічных адносінах культурамі, аднак пры гэтым дэманструе ўстойлівую прыхільнасць да традыцыйнага ўкладу жыцця. Менавіта культурная разнастайнасць уяўляе сабой адзін з самых цікавых феноменаў сучаснасці. Захаваўне такіх самабытных культур – важнейшая задача не толькі ўрадавых і неўрадавых арганізацый, якія займаюцца пытаннямі народанасельніцтва, але і, у пэўным сэнсе, усёй сусветнай супольнасці⁹.

Прыкладная (ужытковая) антрапалогія. У другой палове ХХ ст. пачала актыўна развівацца прыкладная антрапалогія – сукупнасць ведаў, атрыманых пры вывучэнні розных культур, і арыентаваных на вырашэнне практычных задач, якія ўзнікаюць перад грамадствам¹⁰. Так, амерыканская армія і разведка шырока выкарыстоўваюць культурны вопыт мясцовых плямён пры складанні інструкцый па выжыванню ў джунглях, пустыні, Арктыцы. Звесткі фізічнай антрапалогіі выкарыстоўваюцца для канструявання кабін самалётаў, рабочых станкоў, зручных для чалавека, ў крыміналістыцы для правядзення судова-медыцынскай экспертызы.

Спецыялісты ў галіне ўжыткавай антрапалогіі працуюць кансультантамі ў маркетынгу, рэкламе, службе міграцыі і занятасці і г.д. За мяжой атрымаў развіццё такі накірунак, як бізнэс-антрапалогія. Спецыялісты ў гэтай галіне выкарыстоўваюць тэорыі і метады антрапалогіі для вырашэння канкрэтных праблем, якія паўстаюць перад кіраўнікамі арганізацый, прадпрыемствамі і менеджэрамі ў камерцыйным сектары. Сучасныя транснацыянальныя карпарацыі сутыкаюцца з такімі праблемамі, якія здольны вырашыць толькі спецыялісты з антрапалагічнай падрыхтоўкай. Напрыклад, калі кампанія *Pepsi Co* пачала рэалізоўваць сваю прадукцыю ў Малайзіі ў зялёных бляшанках, то тая вельмі дрэнна раскупалася. З дапамогай антрапалагаў удалося высвятліць прычыну: зялёны колер у Малайзіі сімвалізуе хваробу і смерць [Добренёв, с. 77].

⁹ Бутовская М.Л., Бутовский Р.О. Современные охотники-собиратели // Экология и жизнь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://inauka.ru>, свободный.

¹⁰ Добренёв В.И., Кравченко А.И. Социальная антропология. М., 2005, с. 72.

Менавіта дзякуючы намаганням антрапологаў урады сучасных развітых дзяржаў пачынаюць больш карэктна ставіцца да культурнай самабытнасці краін, што развіваюцца, і прагназаваць негатыўныя наступствы, да якіх прыводзіць сутыкненне культур. У 1990-я гады заходнія краіны пачалі праяўляць большую увагу да краін трэцяга свету, улічваюць іх культурныя асаблівасці, абапіраючыся на дапамогу сацыёлагаў і антрапологаў¹¹.

1.4. Месца антрапалогіі ў сістэме сацыяльна-гуманітарных дысцыплін

Галоўнае адрозненне антрапалогіі ад іншых дысцыплін, якія вывучаюць чалавека – прынып халізму, згодна якому існаванне чалавека разглядаецца як цэласная і складаная з’ява.

Культурная антрапалогія і сацыялогія. Соцыякультурная антрапалогія і сацыялогія маюць агульны прадмет даследавання. Абедзве дысцыпліны вывучаюць такія з’явы, як сацыяльныя ўзаемаадносіны, сацыяльная арганізацыя, сацыяльныя паводзіны і г.д.

Адрозненні паміж культурнай антрапалогіяй і сацыялогіяй абумоўлены гістарычна. Аб’ектам вывучэння антрапалогіі першапачаткова былі “прымітыўныя” народы, якія не ведалі пісьменнасці, грашовага абмену і іншых атрыбутаў цывілізацыі. Антрапологі даследавалі асаблівасці іх сацыяльнай арганізацыі, вядзення гаспадаркі, рэлігійных вераванняў, іх паўсядзённае жыццё, рытуалы і г.д. У адрозненні ад антрапалогіі, сацыялогія ад самага пачатку была скіравана на вывучэнне ўласнага, індустрыяльна развітага грамадства.

Аднаводна, антрапалогія і сацыялогія выкарыстоўваюць розныя метады збору матэрыялу і яго аналізу. У сацыялогіі асноўным метадам даследавання з’яўляецца сацыялагічнае апытанне з наступнай статыстычнай апрацоўкай яго вынікаў. У антрапалогіі асноўным метадам заўсёды было назіранне і апісанне паўсядзённага жыцця традыцыйных супольнасцяў з наступным складаннем справаздачы, у якой робіцца акцэнт на апісальныя дэталі. Ключавым метадам антрапалогіі з’яўляецца «назіранне ў якасці ўдзельніка падзей».

У наш час, па меры пашырэння міждысцыплінарных сувязяў, антрапалогія і сацыялогія збліжаюцца. Сацыёлагі займаюцца вывучэннем сацыяльных працэсаў у краінах Ш Свету, дзе яшчэ захоўваюцца элементы традыцыйнай культуры, антрапологі даследуюць сацыяльныя з’явы ў развітых індустрыяльных і постіндустрыяльных грамадствах.

Антрапалогія, паліталогія і эканоміка. Падобна сацыялогіі, паліталогія і эканоміка сфарміраваліся як дысцыпліны, скіраваныя на вывучэнне асобных аспектаў чалавечай дзейнасці ў індустрыяльных грамадствах. У

¹¹ Тамасама, с. 72-73.

даіндустрыяльных (малых) грамадствах палітыка і эканоміка яшчэ не вылучаюцца ў такой ступені, каб іх даследаваць асобна, яны ўключаны ў агульны сацыяльны парадак.

Антрапалогія дазваляе пашырыць разуменне сучасных палітычных сістэм, дэманструючы, напрыклад, той факт, што права і злачынства не з’яўляюцца культурнымі універсальямі, альбо, напрыклад, вывучаючы такія пытанні, як вырашэнне канфліктаў у грамадствах без дзяржаўнай улады.

Антрапалогія і культуралогія (humanities). І антрапалогія, і культуралогія займаюцца вывучэннем мастацтва, літаратуры, музыкі і г.д. Культуралогія традыцыйна вывучала “высокае мастацтва”, уласцівае “культурнаму” чалавеку. Антрапалогія пашырае вызначэнне культуры за межы “элітарнага” і абавіраецца на пастулат аб тым, што ўсе людзі – культурныя. Кожны чалавек засвойвае той ці іншы тып культуры шляхам інкультурацыі.

У наш час адбываецца збліжэнне паміж культуралогіяй і антрапалогіяй. Так, і культуралагі, і антрапалагі вывучаюць такія з’явы сучаснай масавай культуры, як поп-мастацтва і да т.п.

Антрапалогія і псіхалогія. Псіхалогія, таксама як сацыялогія і эканоміка, першапачаткова была скіравана на вывучэнне асаблівасцяў псіхікі прадстаўнікоў уласнага, індустрыяльнага грамадства. Антрапалогія пашырае разуменне універсальных уласцівасцяў чалавечай псіхікі за кошт прадстаўлення крос-культурных даных.

На сучасным этапе стала відавочным, што базавыя палажэнні псіхалогіі чалавека не могуць быць заснаваны на вывучэнні паводзінаў людзей у адным тыпе грамадства. У сучаснай соцыякультурнай антрапалогіі атрымаў развіццё такі накірунак, як *псіхалагічная антрапалогія*, які вывучае разнастайнасць рысаў псіхікі і тыпаў характару ў розных культурах. Прадстаўнікі этнапсіхалагічнага накірунку *Абрам Кардзінер, Маргарэт Мід, Рут Бенэдзікт* тлумачаць адрозненні псіхалагічных рыс ў розных культурах рознай практыкай выхавання дзяцей.

Першым, хто распачаў крос-культурнае вывучэнне псіхалогіі, быў *Браніслаў Маліноўскі*, заснавальнік брытанскай школы функцыяналізму. Маліноўскі займаўся даследаваннем культуры абарыгенаў Трабрыянскіх выспаў на поўдні Ціхага акіяну. Культура трабрыянцаў характарызуецца значнымі перажыткамі матрыярхальнага ўкладу – улада правадыра перадаецца па мацярынскай лініі, сваяцтва лічыцца па жаночай лініі, дзяцей выходзіць не бацька, а брат маці, спадчына перадаецца па лініі дзядзькі. Трабрыянцы выражаюць падкрэсленую павагу да дзядзькі, узаемаадносіны з якім халодныя і аддаленыя, у той час як адносіны паміж роднымі бацькам і сынам складаюцца вельмі цёплыя і сяброўскія.

У выніку вывучэння культуры трабрыянцаў Маліноўскі абверг вядомую тэорыю *Зігмунда Фрэйд* аб т.зв “эдзіпавым комплексе”. Згодна з тэорыяй

Фрэйда, ва ўзросце каля 5-ці год хлопчыкі пачынаюць адчуваць асаблівую прыхільнасць да маці, успрымаючы бацьку як суперніка. Па меры сталення хлопчык пераадольвае сваю рэўнасць да бацькі, аднак у далейшым эдзіпаў комплекс стварае сур'ёзную сацыяльную дыстанцыю паміж бацькам і сынам. На думку Фрэйда, менавіта эдзіпаў комплекс складае базіс культуры. Аднак сам Фрэйд выходзіць і жыў у патрыярхальнай Аўстрыі, дзе бацька, як правіла, выступаў як моцная асоба з вялікім аўтарытэтам. Назіраючы жыццё трабрыянцаў, Маліноўскі прыйшоў да высновы: на адносіны паміж бацькам і сынам больш уплывае ўсталяваная ў культуры структура аўтарытэту, чым сэксуальная рэўнасць; індывідуальная псіхалогія ў значнай ступені залежыць ад культурнага кантэксту¹².

1.5. Канцэпцыя культуры ў антрапалогіі

Вызначэнні паняцця “культура”. Паняцце “культура” з’яўляецца цэнтральным у сацыяльна-культурнай антрапалогіі. Тэрмін паходзіць ад лацінскага *cultus*, што першапачаткова азначала адначасова “шанаванне” і “апрацоўка зямлі”. У сваім сучасным значэнні гэтае паняцце пачало ўжывацца ў Еўропе ў XVIII ст. дзякуючы працам Дж. Віко, І. Гердера, Ш. Мантэск’е. З другой паловы XIX ст. паняцце “культура” паступова набывае статус навуковай (а не толькі філасофскай) катэгорыі.

У наш час існуе вялікая колькасць вызначэнняў культуры. Яшчэ ў 1952 годзе амерыканскія антрапологі Крэбер і Клакхан налічылі 164 вызначэнні культуры, якія выкарыстоўваліся рознымі антрапологамі, з таго часу колькасць гэтых вызначэнняў значна павялічылася.

Заснавальнік брытанскай школы эвалюцыянізму ў антрапалогіі Эдуард Тайлар лічыў, што культура складаецца з ведаў, вераванняў, мастацтва, маралі, законаў, і некаторых іншых здольнасцяў і звычаяў, якія засвойваюцца чалавекам як членам грамадства¹³. Іншы брытанскі антраполог, заснавальнік школы функцыяналізму Браніслаў Маліноўскі звязваў уяўленне аб культуры са штучнымі сродкамі задавальнення і рэгулявання прыродных чалавечых патрэбаў¹⁴. Антраполог Кліфард Гіртц вызначаў культуру як ідэі, заснаваныя на культурным навучанні і сімвалах.

У сучаснай культурнай антрапалогіі ўжываюцца вызначэнні культуры, блізкія вызначэнню Тайлара. Так, амерыканскія антрапологі Д. Бэйтс і Ф. Плог вызначаюць культуру як “цэласную сістэму вераванняў, каштоўнасцяў, звычаяў, паводзінаў і матэрыяльных аб’ектаў, якія члены грамадства выкарыстоўваюць для ўзаемадзеяння са светам і паміж сабой, і якія перадаюцца з пакалення ў пакаленне шляхам навучання”¹⁵. Групавы характар феномена

¹² Kottak C.P. Anthropology. The exploration of human diversity. McGraw-Hill, 1991, p.14-15.

¹³ Тайлар Э.Б. Первобытная культура. Москва, 1989, с. 18.

¹⁴ Малиновский Б. Научная теория культуры. Москва, 2005, с. 41-43.

¹⁵ Bates D.G., Plog F. Cultural anthropology. McGraw-Hill, 1990, с. 7.

культуры падкрэслівае ў сваім вызначэнні *Клайд Клакхан*: “Культура – гэта сацыяльная спадчына, якую індывід атрымлівае ад сваёй групы”¹⁶.

Культура як вынік навучання. Найбольш важнай прыкметай культуры з’яўляецца тое, што яна не перадаецца генетычна, а толькі праз навучанне.

Паводзіны ўсіх жывых істот могуць быць інстынктыўнымі (праграмуюцца генетычна), а могуць быць засвоены шляхам навучання. Для большасці жывёл больш уласцівы інстынктыўныя паводзіны, у той час як паводзіны чалавека ў значнай ступені праграмуюцца сацыяльна, шляхам навучання. Як адзначаюць Д. Бэйтс і Ф. Плог, «усе жывёлы маюць здольнасці да навучання, і навучанне мае вялікае значэнне для выжывання ў многіх жывёл, аднак ніводная жывёліна не мае такой здольнасці, такой патрэбы да навучання, як чалавек»¹⁷.

Ф. Коттак вылучае некалькі формаў навучання, некаторыя з якіх мы падзяляем з іншымі жывёламі¹⁸:

1) *індывідуальнае сітуацыйнае навучанне* – навучанне, заснаванае на ўласным вопыце, які прадвызначае будучыя паводзіны біялагічнай істоты (напрыклад, пазбяганне агню пасля таго, як яна апячэцца);

2) *сацыяльнае сітуацыйнае навучанне* – навучанне ад іншых членаў сацыяльнай групы; у якасці асноўнага каналу перадачы вопыту выступае непасрэдны прыклад індывіда (напрыклад, так ваўкі навучаюцца стратэгіі палявання);

3) і толькі чалавеку уласціва *культурнае навучанне*, заснаванае на унікальнай здольнасці чалавека ўжываць *сімвалы*.

Для таго, каб стаць паўнацэнным членам свайго соцыума, чалавеку патрабуецца працяглы перыяд навучання. Працэс уваходжання чалавека ў культуру, авалодання этнакультурным вопытам сваёй супольнасці атрымаў назву *інкультурацыя**. З першых дзён жыцця кожны чалавек паступова засвойвае ўсталяваную культурай сістэму значэнняў і сімвалаў, якія дазваляюць вызначаць з’явы навакольнага свету, выражаць свае пачуцці, фарміраваць уласныя меркаванні.

Узроўні культуры. Паняцце “культура” ўжываецца антрапологамі ў агульным сэнсе – як адметны феномен, агульная ўласцівасць прадстаўнікоў віда *Homo Sapiens*, а таксама ў вузкім (спецыфічным) сэнсе – для апісання разнастайных культурных традыцый асобных грамадстваў. Іншымі словамі, можна сцвярджаць, што чалавецтву ўвогуле ўласціва культура, але людзі жывуць у розных культурах.

К.Ф. Коттак звяртае ўвагу на існаванне розных узроўняў культуры, сярод якіх ён называе нацыянальны, міжнародны, а таксама субкультуры¹⁹.

¹⁶ Клакхон К. Зеркало для человека. Введение в антропологию. С.-Пб., 1998, с. 38.

¹⁷ Bates D.G., Plog F. Cultural anthropology. McGraw-Hill, 1990, с. 18.

¹⁸ Kottak C.P. Anthropology. The exploration of human diversity. McGraw-Hill, 1991, p. 36.

Нацыянальная культура звяртаецца да вопыту, вераванняў, засвоеных узораў паводзінаў і каштоўнасцяў, якія падзяляюць грамадзяне адной краіны (ці нацыі).

Міжнародная (інтэрнацыянальная) культура – культурныя традыцыі, якія распаўсюджваюцца за нацыянальныя межы. Паколькі культура перадаецца шляхам навучання, а не генетычна, культурныя рысы могуць распаўсюджвацца шляхам займенняў альбо дыфузіі ад адной групы да іншай. Дзякуючы дыфузіі, міграцыям, міжнародным структурам многія культурныя рысы і мадэлі ў наш час сталі інтэрнацыянальнымі.

Нягледзячы на тое, што прадстаўнікі аднаго грамадства альбо нацыі падзяляюць агульныя культурныя традыцыі, у межах кожнай культуры існуе пэўная разнастайнасць. Асобныя індывіды, сем’і, вёскі, рэгіёны, класы, іншыя субгрупы маюць як агульны, так і розны вопыт навучання. Розныя мадэлі паводзін і традыцыі, звязаныя з субгрупамі ў адным комплексным грамадстве атрымалі назву *субкультуры**.

Субкультура – сукупнасць інтарэсаў, духоўных і матэрыяльных каштоўнасцяў, нормаў і стыляў жыцця, характэрных для пэўных узростаў, прафесійных і іншых сацыяльных груп.

Базавым антрапалагічным прынцыпам вызначэння феномена культуры з’яўляецца культурны рэлятывізм. Для антрапалагічнага народаў “культурных” і “некультурных”; быць чалавекам – і значыць быць культурным²⁰.

Антрапалагічнае вывучэнне культуры уключае параўнанне сучасных культур і даследаванне культурных зменаў. Кожная канкрэтная супольнасць (племя, народнасць, дзяржава, цывілізацыя) стварае на працягу стагоддзяў сваю ўласную культуру, якая суправаджае чалавека на працягу ўсяго жыцця і перадаецца з пакалення ў пакаленне. У выніку ўзнікае мноства разнастайных культур. Аднак можна вылучыць і ***культурныя універсаліі**** – агульныя элементы (нормы, каштоўнасці, правілы, традыцыі), уласцівыя ўсім культурам незалежна ад геаграфічнага размяшчэння, гістарычнай эпохі і сацыяльнай структуры грамадства. Антрапалагамі былі вылучаны дзясяткі культурных універсалій. Напрыклад, ва ўсіх народаў існуе табу інцэста, а таксама падобныя звычаі, звязаныя з нараджэннем і смерцю, шлюбныя абрады, танцы, прывітанні і г.д.

Культура як інфармацыйнае поле соцыума. Культурны вопыт кожнай супольнасці па свайму зместу надзвычайна багаты і разнастайны. Ніводны чалавек не ў стане засвоіць яго ў аб’ёме, роўным вопыту ўсёй супольнасці. Таму асобныя індывіды засвойваюць і выкарыстоўваюць толькі частку культурнага вопыта грамадства, якая ім неабходна ў практычнай жыццядзейнасці.

¹⁹ Тамсама, р. 41-42.

²⁰ Клакхон К. Зеркало для человека. Введение в антропологию. С.-Пб., 1998, с. 38.

Культура перадаецца праз унікальную сістэму сімвалічнай камунікацыі – мову. У культуры і мове ўвасабляюцца небіялагічныя сродкі захавання і перадачы інфармацыі. Можна вылучыць некалькі этапаў развіцця спосабаў захавання і перадачы інфармацыі.

Першы этап звязаны са з’яўленнем і развіццём мовы. Мова – гэта не толькі спосаб камунікацыі, але і форма праяўлення свядомасці. Моўныя сродкі спачатку выражалі эмоцыі, пазней пераўтварыліся ў сістэму штучных сігналаў, што паслужыла стымулам для развіцця абстрактнага мыслення. У далейшым адбываецца пастаяннае павелічэнне аб’ёму інфармацыі, развіццё спосабаў яе захавання і перадачы. Узнікае неабходнасць фіксацыі ведаў у закадаванай форме.

Другі этап пачаўся са з’яўленнем пісьменнасці. З’явілася магчымасць перадаваць інфармацыю на адлегласці і замацоўваць у часе. З’яўленне пісьменнасці з’яўляецца адным з важнейшых крытэрыяў зараджэння цывілізацыі.

Трэці этап звязаны з вынаходжаннем кнігадрукавання, якое спрыяла развіццю і распаўсюджанню адукацыі. Калі да гэтага кніга была прадметам элітарнага карыстання, цяпер яна стала даступнай, набыла утылітарны характар. Друк становіцца магутным сродкам распаўсюджання і захавання ідэяў і ведаў. Развіццё сродкаў масавай інфармацыі мела важныя наступствы. Калі раней было магчыма ізаляванае існаванне і незалежнае развіццё разнастайных цывілізацый, то у XX стагоддзі чалавецтва аб’яднала адзіную інфармацыйную прастору.

Чацвёрты этап развіцця спосабаў захавання і перадачы інфармацыі звязаны са з’яўленнем “інфармацыйнага”, постіндустрыяльнага грамадства, для якога характэрна значнае павышэнне ролі інфармацыі ў сучасным жыцці. Кожнае 10-годдзе прыносіць новую інфармацыйную рэвалюцыю.

Культура як спосаб адаптацыі. Згодна прынятаму ў антрапалогіі прынцыпу адаптыўнасці, *культура – небіялагічны феномен, асноўны спосаб небіялагічнай адаптацыі да асяроддзя*. Яна рэгулюе ўзаемаадносіны з асяроддзем праз тэхналогію, а таксама рэлігійныя і сацыяльныя сістэмы. У адрозненне ад іншых арганізмаў, існаванне якіх у значнай ступені залежыць ад умоў навакольнага асяроддзя, чалавек здолеў забяспечыць большую стабільнасць у атрыманні харчовых рэсурсаў, навучыўся ствараць штучнае экалагічнае асяроддзе.

Культура – гэта тое, што адрознівае чалавека ад іншых біялагічных істот, асноўная прычына нашай адаптыўнасці і эвалюцыйнага поспеху. Культура – небіялагічны феномен, аднак яна абапіраецца на адметныя асаблівасці біялогіі чалавека (развіты мозг, кісць, здольная да вырабу прылад іншай працоўнай дзейнасці і г.д.). На працягу мільёнаў год эвалюцыі гамініды развівалі здольнасці, ад якіх залежыць культура. Гэта здольнасці да навучання, да сімвалічнага мыслення, да выкарыстання мовы, ужывання прылад працы і

іншых прадуктаў культуры для арганізацыі жыцця і адаптацыі да навакольнага асяроддзя.

Адаптацыя чалавека да разнастайных умоў навакольнага асяроддзя забяспечваецца ўзаемадзеяннем біялагічных і культурных фактараў. Прадстаўнікі школы функцыяналізму звярталі ўвагу на тое, што ўсе людзі маюць аднолькавыя базавыя біялагічныя патрэбы, задавальненне якіх абсалютна неабходна для выжывання. Да іх можна аднесці ежу, пітво, жылло, сон, задавальненне патрэбаў, звязаных з неабходнасцю працягу рода. Аднак тое, якім чынам людзі задавальняюць гэтыя базавыя патрэбы, у значнай ступені абумоўлена культурай. Адметнасцю культуры, як феномена, уласцівага толькі чалавеку, з'яўляецца тое, што культура не толькі забяспечвае нас сродкамі для задавальнення патрэбаў, але і прадукую сама патрэбы.

Большасць адрозненняў, якія мы назіраем у розных культурах, адлюстроўваюць адаптацыю да розных умоў навакольнага асяроддзя. Пры гэтым, дзякуючы культуры, чалавек не толькі выкарыстоўвае рэсурсы асяроддзя, але і сам змяняе гэтае асяроддзе.

Мехнізмы культурных змен.

Дыфузія – прасторавае перамяшчэнне культурных з'яў. На працягу гісторыі чалавецтва ніколі не існавала сапраўды ізаляваных культур. Дыфузія можа быць прамая (гандаль, міжнацыянальныя шлюбы, войны) і апасродкаваная, прымусовая і добраахвотная. У сучасным свеце дыфузія магчыма дзякуючы распаўсюджванню сродкаў масавай інфармацыі і развіццю найноўшых інфармацыйных тэхналогій.

Акультурацыя – адна са стадый аб'яднальных этнічных працэсаў, якая характарызуецца ўспрыняццём пэўнай сацыяльнай групай асноўных рыс культуры суседняга (звычайна больш развітага ці дамінуючага) этнасу пры значным ці частковым захаванні асноўных рыс сваёй роднай культуры (у якасці прыкладу можна прывесці акультурацыю феадальных вярхоў Беларусі, Украіны і Польшчы ў так званае “шляхецкае саслоў'е” Рэчы Паспалітай).

Незалежнае вынаходжанне – працэс вынаходжання новых рашэнняў старых і новых праблем. Сутыкаючыся з аналагічнымі праблемамі, людзі ў розных культурах могуць уводзіць навацыі падобным альбо паралельным шляхам (у якасці прыкладу можна прывесці незалежнае з'яўленне земляробства на Бліжнім Усходзе і ў Мексіцы, калі ў абодвух выпадках людзі, якія сутыкнуліся з недахопам харчавання, пачалі вырошчваць зерневыя культуры). Эканамічныя рэвалюцыі, усваю чаргу, прыводзяць да далейшых сацыяльных і культурных зменаў.

Вынікам падобных працэсаў можа стаць *культурная канвергенцыя**, ці канвергентная культурная эвалюцыя – развіццё падобных рыс, інстытутаў, мадэляў паводзінаў рознымі групамі ў выніку адаптацыі да падобных умоваў навакольнага асяроддзя. Прадстаўнік школы неаэвалюцыянізму *Джуліан Сцюард* (1955) паказаў, што паралельныя культурныя змены здараюцца

пастаянна і незалежна ў розных месцах, пераважна ў сілу эканамічных прычын і фактараў навакольнага асяроддзя.

Глабалізацыя – працэс эканамічнага і палітычнага аб'яднання сучасных культур у выніку развіцця сродкаў масавай інфармацыі і камунікацыі. Кантакты паміж культурамі і этнічнымі групамі прыводзяць да розных ступеняў разбурэння, адаптацыі і мадыфікацыі мясцовых культур.

Літаратура:

1. Говард М. Сучасная культурная антрапалогія: навучальны дапаможнік. Мінск, 1995.
2. Добренёв В.И., Кравченко А.И. Социальная антропология. Москва, 2005.
3. Клакхон К. Зеркало для человека. Введение в антропологию. С.-Пб., 1998.
4. Малиновский Б. Научная теория культуры. Москва, 2005.
5. Орлова Э.А. Культурная (социальная) антропология. М., 2004.
6. Отюцкий Т.П. История социальной (культурной) антропологии. М., 2003.
7. Поздеева С.М. Социальная антропология. Уфа, 2004.
8. Столяренко В.Е., Столяренко Л.Д. Антропология – системная наука о человеке: Учебное пособие для студентов вузов. Ростов н/Д, 2004.
9. Тайлор Э.Б. Первобытная культура. Москва, 1989.
10. Bates D.G., Plog F. Cultural anthropology. McGraw-Hill, 1990.
11. Kottak C.P. Anthropology: the exploration of human diversity. McGraw-Hill, 1991.

Кантрольныя пытанні:

1. Пералічыце асноўныя трактоўкі тэрміна антрапалогія.
2. Якія існуюць паддысцыпліны (галіны) агульнай антрапалогіі? Што іх аб'ядноўвае ў адну дысцыпліну?
3. Прывядзіце прыклады сфер выкарыстання прыкладной антрапалогіі.
4. Раскрыйце сутнасць метадалагічных прынцыпаў універсалізму, халізму, адаптыўнасці.
5. У чым складаецца сутнасць паняццяў “культурны рэлятывізм”, “этнацэнтрызм”, “культурны шавінізм”?
6. Дайце вызначэнне паняццяў “культура”, “субкультура”, “інкультурацыя”.
7. Як вы разумееце выраз “Культура – небіялагічны феномен”?
8. Чым адрозніваюцца сацыяльна-культурная антрапалогія і сацыялогія?

РАЗДЕЛ 2. КУЛЬТУРА ЖЫЦЦЕЗАБЕСПЯЧЭННЯ

- 2.1. *Асяроддзе і тэхналогія. Роля геаграфічнага фактару.*
- 2.2. *Спажываючыя стратэгіі*
- 2.3. *Ручное (матыжнае) земляробства*
- 2.4. *Пастаралізм*
- 2.5. *Рольнае (інтэнсіўнае земляробства)*
- 2.6. *Індустрыяльныя спосабы вытворчасці прадуктаў харчавання*

2.1. Асяроддзе і тэхналогія. Роля геаграфічнага фактару

На працягу ўсёй гісторыі чалавецтва фактары геаграфічнага асяроддзя аказвалі ўплыў на асаблівасці культуры, у першую чаргу на спецыялізацыю гаспадаркі. Тэмпы і тэндэнцыі сацыяльна-эканамічнага развіцця асобных рэгіёнаў у мінулым таксама былі абумоўлены геаграфічна. Так, запазненне сацыяльна-эканамічнага развіцця плямёнаў лясной зоны Ўсходняй Еўропы ў параўнанні з леса-стэпавай, чарназёмнай зонай, у эпоху неаліту і бронзы было абумоўлена неспрыяльнымі ўмовамі для развіцця земляробства (неўрадлівыя глебы на завалуненых пяшчаных або гліністых марэнных адкладаннях, няўстоўлівыя пагодна-кліматычныя ўмовы), а таксама аддаленасцю ад старажытных цэнтраў цывілізацыі і радовішчаў каляровых металаў.

Найбольш грунтоўна тэорыю аб узаемасувязі паміж культурай і прыродным асяроддзем распрацаваў нямецкі вучоны, заснавальнік школы дыфузіянізму **Фрыдрых Ратцэль**. У сваёй фундаментальнай працы “*Антрапагеаграфія*” (1882 г.) Ратцэль разглядае грамадствы і культуры розных народаў у непарыўнай сувязі з прыроднымі ўмовамі. Цэнтральнай ідэяй Ратцэля з’яўляецца сувязь гісторыі народаў з геаграфіяй, уплыў геаграфічнага асяроддзя на культуру і палітычнае становішча народаў. «Неразвітасць дзікіх народаў – вынік недастатковых умоў знешняга асяроддзя, што прымушае іх рухацца ў вузкай прасторы», – адзначаў Ратцэль²¹. Важнейшымі фактарамі асяроддзя, якія аказваюць уплыў на культуру, Ратцэль лічыў геаграфічнае становішча, клімат, глебу, рэльеф, блізкасць да мора і г.д.

У гісторыю навукі Ратцэль увайшоў як адзін з найбольш яркіх прыхільнікаў “*геаграфічнага дэтэрмінізму**” (вучэнне аб прадвызначанасці ўсіх гістарычных працэсаў геаграфічным фактарам). Аднак у позніх працах падыходы Ратцэля можна ахарактарызаваць хутчэй як “*геаграфічны пасібілізм**” – тэорыя, паводле якой прастора не прадвызначае гісторыю, а толькі схіляе да таго ці іншага яе цячэння. На думку Ратцэля, суадносіны ролі прыроднага і культурнага фактараў гістарычна змяняюцца. На ранніх этапах гісторыі геаграфічны фактар адыгрывае вызначальную ролю. Аднак развіццё

²¹ Ратцель Ф. Народоведение. Т. 1-2. СПб., 1903.

культуры паступова вызваляе чалавека ад “дыктату прыроды”. Калі ў “дзікіх” народаў сувязь з глебай і залежнасць ад выпадковасцяў прыроды вельмі значныя, то “культурныя” народы адносна незалежныя ад ціску прыродных умоў і больш вольныя ў праяўленні сваіх творчых сіл.

У савецкай этнаграфічнай навуцы геаграфічны дэтэрмінізм успрымаўся як рэакцыйнае буржуазнае вучэнне, аднак уплывы фактараў геаграфічнага асяроддзя на гаспадарчае жыццё і матэрыяльную культуру этнасаў цалкам не адмаўляліся. Прыкладам можа служыць распрацаваная М.Г. Левіным і М.М. Чэбаксаравым этнічная класіфікацыя, заснаваная на вылучэнні гаспадарча-культурных тыпаў²².

Гаспадарча-культурны тып (далей – ГКТ) – пэўны комплекс асаблівасцяў гаспадаркі і культуры, які складаецца ў розных народаў, што знаходзяцца на адным узроўні сацыяльна-эканамічнага развіцця і пражываюць у падобных прыродна-геаграфічных умовах. Да аднаго ГКТ могуць адносіцца розныя па паходжанні народы, і наадварот, роднасныя этнасы могуць быць прадстаўнікамі розных ГКТ.

Левін і Чэбаксараў вылучалі тры асноўныя ГКТ, якія адлюстроўваюць тры паслядоўныя этапы развіцця вытворчай дзейнасці людзей:

- 1) ГКТ, заснаваны на паляванні, збіральніцтве, рыбалоўстве;
- 2) ГКТ, заснаваны на ручным земляробстве і жывёлагадоўлі;
- 3) ГКТ, заснаваны на ворыўным земляробстве.

У межах асноўных гаспадарча-культурных тыпаў былі вылучаны падтыпы, абумоўленыя ландшафтна-кліматычнымі умовамі (Табліца 2.1). У падтыпы этнасы аб’ядноўваюцца па прыкметах падабенства асноўных заняткаў і важнейшых элементаў матэрыяльнай культуры, такіх, як ежа, вопратка, жылло і г.д.²³.

Тыпалогія культур, заснаваная на крытэрыях асаблівасцяў гаспадарчага развіцця і адпаведных мадэляў культуры, была распрацавана і ў заходняй сацыяльна-культурнай антрапалогіі. Аналагам паняцця “гаспадарча-культурны тып” у гэтым сэнсе з’яўляецца паняцце “*адаптыўная стратэгія*” ці “*стратэгія жыццязабеспячэння*”.

Амерыканскі антраполог У. Кохен, які ў 1974 г. увёў гэты тэрмін у культурную антрапалогію, паказаў, што найбольш важнай прычынай падабенства паміж 2-ма ці больш культурамі, не звязанымі паміж сабой, з’яўляюцца агульнасць адаптыўнай стратэгіі²⁴. Напрыклад, відавочна падабенства паміж культурамі, заснаванымі на паляванні і збіральніцтве. Усе тыпы стратэгіі можна падзяліць на дзве групы – спажываючыя стратэгіі, прадстаўленыя культурамі паляўнічых і збіральнікаў, і вытвараючыя стратэгіі, да якіх адносяцца ручное земляробства, пастаралізм, ворыўнае земляробства і індустрыяльныя спосабы вытворчасці прадуктаў харчавання (Табліца 2.1).

²² Чебоксаров Н. Н., Н. И. Чебоксарова. Народы, расы, культуры. М.: Наука 1971.

²³ Итс Р.Ф. Введение в этнографию. Л., 1991, с.101-113.

²⁴ Cohen Y. Man in adaptation: The cultural present. New York, 1974.

2.2. Спажываючыя стратэгіі (прысвойваючая гаспадарка)

Каля 10 тыс. год таму усе людзі былі паляўнічымі і збіральнікамі. На працягу мільёнаў год эвалюцыі чалавецтва эканамічнай асновай грамадства была прысвойваючая гаспадарка. Стратэгія жыццезабеспячэння, заснаваная на паляванні і збіральніцтве, забяспечыла значны прырост колькасці насельніцтва ў эпоху верхняга палеаліту, вынікам чаго стала шырокая экспансія *Homo sapiens sapiens* у межах Еўразійскага кантыненту і засяленне Новага Свету.

У некаторых рэгіёнах свету плямёны паляўнічых і збіральнікаў захаваліся да нашага часу. Буйнейшай вобласцю пражывання такіх народаў з'яўляюцца лясы Паўднёвай Амерыкі. Супольнасці паляўнічых і збіральнікаў пражываюць таксама ў Аўстраліі (*абарыгены*), у Новай Гвінеі (некаторыя групы *папуасаў*), на Філіпінах (*тасадзеі*), Паўднёвай Азіі (плямёны *бірхор* і *паліяр*), у Афрыцы (*бушмены* пустыні Калахары, *хадза* Танзаніі). М. Говард вылучае некалькі разнавіднасцяў адаптыўнай стратэгіі паляўнічых і збіральнікаў²⁵ (табліца 2.1.):

1) Пешыя паляўнічыя і збіральнікі. Гэтай разнавіднасці адаптыўнай стратэгіі адпавядае большасць падтыпаў ГКТ, вылучаных М.Г. Левіным і М.М. Чэбаксаравым, за выключэннем берагавых народаў.

2) Конныя паляўнічыя і збіральнікі. Стратэгія з'явілася пасля пранікнення ў Амерыку еўрапейцаў, якія завезлі ў XVII–XIX стст. у Новы Свет коней. Частка здзічэлых коней (мустангаў) была прыручана індзейцамі Вялікіх прэрыяў ЗША, Канады, пампасаў Паўднёвай Амерыкі. У выніку пешыя паляўнічыя пераўтварыліся ў конных паляўнічых на бізонаў. Нягледзячы на тое, што пераходу да вытвараючай гаспадаркі ў індзейцаў не адбылося (конь выкарыстоўваўся толькі ў транспартных мэтах, а не як прадуктыўная жывёла), падобныя групы характарызуюцца больш складанай сістэмай сацыяльнай і патэстарнай іерархіі. У наш час падобная стратэгія ўжо не існуе.

3) Водныя (прыбярэжныя) паляўнічыя і збіральнікі. У некаторых спрыяльных умовах перавагу ў жыццезабеспячэнні дае рыбная лоўля альбо марскі зверабойны промысел. Забяспечанасць адносна стабільнымі крыніцамі харчавання дае магчымасць перайсці да аселага ладу жыцця. Адпаведнікам гэтай адаптыўнай стратэгіі з'яўляюцца ГКТ берагавых збіральнікаў і рыбаловаў умерана цёплага пояса (*айны, ніўхі, ханты і мансі*), а таксама паляўнічыя і рыбаловы ўзбярэжжаў халодных прыпалярных мораў (*тлінкіты* Паўночнай Амерыкі, *абарыгены* Вогненнай Зямлі *ямана*). Аселае пражыванне ў вялікіх пасяленнях спрыяе развіццю сацыяльнага расслаення – з'яўляюцца слугі, рабы, вылучаюцца правадыры.

²⁵ Говард М. Сучасная культурная антрапалогія. Мінск, 1995, с.112-114.

Табліца 2.1.

Супастаўленне гістарычных тыпаў стратэгіі жыццезабеспячэння і ГКТ

Гістарычныя тыпы стратэгіі жыццезабеспячэння			Гаспадарча-культурныя тыпы					
Спажываючыя стратэгіі			Тыпы		Падтыпы			
			I. Гаспадарка паляўнічых, збіральнікаў, рыбаловаў	Рыбаловы і збіральнікі гарачага пояса				
				Паляўнічыя і збіральнікі засушлівых стэпаў і паўпустынь цёплага пояса				
				Паляўнічыя і збіральнікі стэпаў, рыбаловы і збіральнікі рэк умеранага пояса				
Берагавыя збіральнікі і рыбаловы умерана цёплага пояса								
Паляўнічыя і рыбаловы паўночных таёжных лясоў								
Паляўнічыя лесатундры і тундры								
Паляўнічыя і рыбаловы ўзбярэжжаў халодных прыпалярных мораў								
Арктычныя паляўнічыя								
Вытвараючыя стратэгіі			II. Ручное земляробства і жывёлагадоўля	Ручныя земляробы тропікаў і субтропікаў				
				Ручныя земляробы гарачага пояса				
				Ручныя земляробы высакагорнай зоны гарача-ўмеранага пояса				
				Матыжныя земляробы стэпаў і сухіх перадгор’яў умеранага пояса				
				Ручныя земляробы лясной зоны умеранага пояса				
			Качавая жывёлагадоўля	Цэнтральна-азіяцкі				
				Сярэднеазіяцкі				
				Аравійска-афрыканскі				
				Паўднёва-афрыканскі				
			III.Ворыўнае земляробства	Ворыўныя земляробы засушлівай зоны				
				Ворыўныя земляробы вільготных субтропікаў і субтропікаў				
				Ворыўныя земляробы лесастэпаў і лясоў умеранага пояса				
			Індустрыяльныя спосабы вытворчасці прадуктаў харчавання			Гаспадарка капіталістычнай эпохі		

Усе грамадствы паляўнічых-збіральнікаў маюць шэраг агульных рысаў:

1) *Полаўзроставы падзел працы*. Мужчыны займаюцца паляваннем, жанчыны – збіральніцтвам. Падобны падзел працы абумоўлены біялагічна: цяжарныя жанчыны, альбо маткі з малымі дзецьмі на руках не могуць пераходзіць на вялікія адлегласці і займацца такой рызыкаўнай і небяспечнай дзейнасцю, як паляванне. У залежнасці ад канкрэтных прыродных умоў у некаторых супольнасцях паляўнічых і збіральнікаў аснову жыццезабеспячэння складае паляванне, што прыводзіць да верхавенства мужчын. У іншых умовах больш прадуктыўным з’яўляецца збіральніцтва, што стварае ўмовы да павышэння статусу жанчын.

2) *Групы – невялікія па колькасці (15-25 чалавек)*. Аптымальная колькасць людзей у групе абумоўлена неабходнасцю эфектыўна выкарыстоўваць рэсурсы. Так, племя паўднёва-амерыканскіх індзейцаў *акурыя* (Сурынам), якое налічвае каля сямі дзесяткаў чалавек, разбіта на групы максімум па пятнаццаць-дваццаць чалавек, уключаючы мужчын, жанчын і дзяцей. Кожная група мае для палявання даволі вялікую тэрыторыю; тэрыторыі груп часткова супадаюць. Часам дзве ці тры групы сустракаюцца там, дзе ва ўрадлівы год некаторыя пальмы дазваляюць усім нейкі час карміцца разам, але хутка гэты калектыў распадаецца, і асобныя групы расходзяцца ў розныя бакі²⁶. Людзі племені *San* (Паўднёвая Афрыка) збіраюцца разам каля крыніц вады ў час засухі, і разыходзяцца ў перыяд вільготнага сезона²⁷.

3) *Нізкая шчыльнасць насельніцтва*. На гэтым узроўні культурнага развіцця чалавек яшчэ падпарадкоўваецца агульным экалагічным законам, якія рэгулююць шчыльнасць насельніцтва ў адпаведнасці з *біялагічнай ёмістасцю прыроднага асяроддзя**. Ва ўмовах немагчымасці далейшага рассялення абмежаванасць рэсурсаў стварае неабходнасць абмежавання натуральнага прыросту насельніцтва. Акрамя аб’ектыўных фактараў, такіх, як высокая смяротнасць дзяцей, кароткі рэпрадуктыўны перыяд дарослых, этнографамі былі апісаны сацыяльна-культурныя механізмы рэгулявання нараджальнасці і дзетнасці ў групах паляўнічых-збіральнікаў. Да іх адносяцца практыка дзетазабойства (*інфатыцыд**), а таксама разнастайныя табу, звязаныя з рэгламентацыяй і абмежаваннямі палавога жыцця²⁸.

4) *Вандроўны (качавы) лад жыцця* практыкуе большасць груп паляўнічых і збіральнікаў. Аднак у некаторых экалагічна спрыяльных рэгіёнах сустракаюцца выпадкі аселага ладу жыцця. Так, М. Говард у якасці прыкладу прыводзіць групы збіральнікаў Каліфарнійскага ўзбярэжжа, якія спецыялізуюцца на зборы жалудоў²⁹. На Беларусі ў эпоху верхняга палеаліту паляўнічыя на маманта таксама вялі сезонна-аселы лад жыцця³⁰. Ва ўмовах

²⁶ Линблад Я. Человек – ты, я и первозданный. М., 1991, с.19-20.

²⁷ Kottak С.Р. Anthropology. The exploration of human diversity. McGraw-Hill, 1991, p. 217-218.

²⁸ Риер Я.Г. Историческая демография: Учебное пособие. Могілев, 1999, с. 32-34.

²⁹ Говард М. Сучасная культурная антрапалогія. Мінск, 1995, с.114.

³⁰ Археалогія Беларусі: у 4 т. Т.1. Каменны і бронзавы вякі. Мінск, 1997, с. 30

аселага ладу жыцця могуць утварацца больш буйныя сацыяльныя адзінкі. Агульнасць культуры, блізкія дыялекты спрыяюць развіццю практыкі дараабмену, агульных рэлігійных і шлюбных цэрэмоній, сходаў і г.д.

5) *Эгалітарнасць*. Вандроўны лад жыцця, характэрны для большасці груп паляўнічых і збіральнікаў, не дазваляе назапашваць шмат рэчаў альбо залішкаў харчовых прадуктаў. Гэтым самым абмяжоўваецца развіццё сацыяльна-эканамічнай няроўнасці. Як вынік, для такіх супольнасцяў уласцівы калектыўная ўласнасць і ўраўняльнае размеркаванне.

б) *Аснова калектыву – сваяцкія сувязі*. Менавіта сваяцтва дае чалавеку права займацца паляваннем ці збіральніцтвам на пэўнай тэрыторыі.

Сучасныя паляўнічыя і збіральнікі захаваліся ў аддаленых маласпрыяльных для вытвараючай гаспадаркі рэгіёнах свету, дзе кантакты з іншымі народамі зведзены да мінімуму. Напрыклад, тэрыторыя племені *Dobe!Kung San* (Паўднёвая Афрыка) абкружана бязводнай зонай ад 70 да 200 км шырынёй; на тэрыторыю племені складана трапіць нават сёння³¹.

Згодна прынцыпу культурнага рэлятывізму, прынятага ў антрапалогіі, сучасныя паляўнічыя і збіральнікі разглядаюцца як паўнапраўныя члены сучаснай сусветнай цывілізацыі, якія маюць права на захаванне сваёй унікальнай культуры. Даследчыкі культур паляўнічых і збіральнікаў адзначаюць, што адносная прастата матэрыяльнай культуры і працоўнай дзейнасці, звязанай з жыццезабеспячэннем, спалучаюцца ў іх са значнай складанасцю сацыяльных адносін і арганізацыйных інстытутаў, якія рэгулююць духоўнае жыццё. Сучасныя паляўнічыя і збіральнікі, якія часта гвалтоўна пазбаўляюцца ўмоў, неабходных для прысвойваючай эканомікі, яшчэ доўга захоўваюць адпаведныя ёй сацыяльныя адносіны і ментальнасць – стэрэатыпы сацыяльнага ўзаемадзеяння, старажытны светагляд³².

2.3. Ручное (матыжнае) земляробства

Стратэгіі, заснаваныя на больш інтэнсіўным выкарыстанні рэсурсаў, а менавіта – на земляробстве і жывёлагадоўлі, упершыню з’явіліся каля 10 тыс. год таму ў рэгіёне т.зв. “урадлівага паўмесяца” (Пярэдняя Азія, Палестына, Сірыя, Паўднёва-Ўсходняя Турцыя). Менавіта тут археолагамі былі знойдзены найбольш старажытныя рэшткі культурных раслін (пшаніца, ячмень) і хатніх жывёл (авечка, каза). Пераход да вытвараючай гаспадаркі брытанскі археолаг *Гордан Чайлд* ахарактарызаваў як “неалітычную рэвалюцыю”.

Неалітычная рэвалюцыя мела сур’ёзныя культурныя наступствы. Развіццё вытвараючай гаспадаркі стала фундаментам усёй далейшай сацыяльна-эканамічнай гісторыі чалавецтва, у перспектыве прывяло да ўзнікнення

³¹ Kottak C.P. Anthropology. The exploration of human diversity. McGraw-Hill, 1991, p. 217.

³² Артемова О.Ю. Охотники и собиратели: кросс-культурное исследование социальных систем (по австралийским, африканским и южноазиатским материалам): Дисс. ... д-ра ист. наук. М., 2004

класавых грамадстваў і цывілізацыі. Грамадствы з высокаспецыялізаванай прысвойваючай гаспадаркай здолелі ўзняцца толькі да пераддзяржаўнага ўзроўню; навуцы невядома ніводная цывілізацыя, заснаваная на прысвойваючай гаспадарцы.

Найбольш распаўсюджанай тэхналогіяй ручнога земляробства з'яўляецца падсечна-агнявое (ляднае) земляробства. Існуе меркаванне, што раней падсечна-агнявое земляробства практыкавалі ўсе земляробчыя народы свету. У наш час гэтая стратэгія захавалася ў рэгіёнах экватарыяльных і трапічных лясоў. Паляванне і збіральніцтва ў супольнасцях ручных земляробаў працягваюць захоўваюць сваё значэнне ў якасці важнай крыніцы жыццезабеспячэння. Свойская жывёла выкарыстоўваецца ў спажывецкіх і транспартных мэтах. Практычна ўсе раннія земляробы ведалі кераміку, выраблялі тканіны з раслінных валокнаў.

Падсечна-агнявы спосаб апрацоўкі глебы вядзе да хуткага яе спусташэння і неабходнасці праз некалькі год шукаць новыя ўчасткі. Памеры і стабільнасць паселішчаў ручных земляробаў непасрэдна звязаны з прыроднымі ўмовамі, у першую чаргу з урадлівасцю глебы. У рэгіёнах з невялікім сельскагаспадарчым патэнцыялам паселішчы маюць невялікія памеры, часта пераносяцца з аднаго месца на іншае, і наадварот.

Адаптыўнай стратэгіі, заснаванай на ручным земляробстве, адпавядае другі гаспадарча-культурны тып, у межах якога вылучаюць наступныя падтыпы (табліца 2.1):

1) **Ручныя земляробы тропікаў і субтропікаў.** Прыкладам з'яўляюцца народы Паўднёвай, Паўднёва-Ўсходняй Азіі, Акеаніі (*папуасы, меланэзійцы*), Амерыкі (індзейцы басейнаў Амазонкі і Арынока), народы трапічнай Афрыкі (*пігмеі, банту*). Аснову жыццезабеспячэння складае вырошчванне трапічных і субтрапічных культур (цукровага трыснягу, бананаў, хлебнага дрэва і г.д.). Практыкуюцца як ужыванне падсечна-агнявога метаду, так і пастаянная апрацоўка глебы з дапамогай матыкі альбо з дапамогай буйвалаў (жывёл праганяюць па вільготнаму полю для рыхлення глебы). У земляробчых работах вялікае значэнне мае жаночая праца. Кераміка вырабляецца ўручную без ганчарнага кола, вопратка толькі паясная – набедраная павязка альбо хвартух³³.

2) **Ручныя земляробы высакагорнай зоны гарача-ўмеранага пояса.** Найбольш яскравымі прадстаўнікамі з'яўляюцца народы Тыбета (земляробы даліны р. Цангпо, блізкія ім *дулун і ну*, інш.). Для гэтых народаў характэрна вырошчванне холадаўстойлівых культур – ячменя, аўса, грэчкі, кукурузы, таро, ямса, а таксама тэхнічных (канаплі). Вялікае значэнне мае жывёлагадоўля – развядзенне авечак, коз, якаў, буйвалаў і коней. Хатняя жывёла вырошчваецца на мяса, воўну і скуру.

4) **Матыжныя земляробы стэпаў і сухіх перадгор'яў умеранага пояса.** У Новым Свеце гэты ГКТ прадстаўлены гаспадаркай дакалумбавых ацтэкаў,

³³ Итс Р.Ф. Введение в этнографию. Л., 1991, с. 109

майя, сучасных пуэбла, заснаванай на вырошчванні кукурузы. У Старым Свеце прадстаўнікамі гэтага ГКТ з'яўляюцца народы Паўночнай Афрыкі, Пярэдняй і Сярэдняй Азіі (ачагі пшанічнага земляробства), Кітая (вырошчванне проса). Менавіта ў гэтых рэгіёнах Старога Свету адбываецца ранні пераход да ворыўнага земляробства.

5) **Ручныя земляробы лясной зоны ўмеранага пояса.** У Амерыцы да іх адносіліся індзейцы іракезскіх, атапаскіх і алганкінскіх этнічных груп, якія перанялі земляробства ад паўднёвых юта-атцэкскіх плямён, у Еўразіі – старажытныя славянскія, балцкія, фіна-вугорскія народы, якія вырошчвалі ячмень, жыта, проса, тэхнічныя культуры – лён, каноплі.

Агульныя рысы грамадстваў ручных земляробаў можна ахарактарызаваць наступным чынам. Для ўсіх ручных земляробаў характэрны асёлы лад жыцця, за выключэннем тых, што практыкуюць падсечна-агнявы спосаб апрацоўкі глебы, які прыводзіць да хуткага збяднення глебы і неабходнасці праз некалькі год шукаць новыя ўчасткі. Практычна ўсе ручныя земляробы ведалі кераміку, умелі вырабляць тканіны з раслінных валокнаў.

Асноўнай вытворчай і спажывецкай адзінкай у такіх супольнасцях з'яўляецца сям'я. пры гэтым у выпадку, калі патрабуецца выканаць вялікі аб'ём работ (высечка лесу, збор ураджаю, будаўніцтва жылля), мабілізуюцца сілы ўсёй абшчыны. Захоўваецца полаўзроставы падзел працы: жанчына выконвае большасць земляробчых палявых работ, займаецца хатняй гаспадаркай; мужчыны займаюцца пераважна паляваннем і рыбнай лоўляй. Статус жанчыны залежыць ад кантролю над прадуктамі працы.

У шэрагу грамадстваў з развітым матыжным земляробствам назіраецца ўзрастанне гаспадарчай і грамадскай ролі жанчыны. У некаторых выпадках атрымлівае развіццё вялікая мацярынская сям'я. Падобныя сем'і вядомыя ў меланезійцаў Трабрыянскіх астравоў, у іракезаў, алганкінаў Паўночнай Амерыкі. Аснову сям'і складаюць жанчыны і іх дзеці, захоўваюцца моцныя сувязі з братамі і дзядзькамі па лініі маці. Выхавацелем і апекуном дзяцей з'яўляецца не столькі бацька, колькі дзядзька па лініі маці, які ўладкоўвае іх лёс і перадае спадчыну.

2.4. Пастаралізм

Пастаралізм (ад лац. *pastor* – пастух) – пастухоўства, стратэгія жыццезабеспячэння, заснаваная на жывёлагадоўлі. Як правіла, жывёлагадоўля атрымлівае пераважнае развіццё ў тых рэгіёнах, дзе не хапае ўмоў для гарантаванага земляробства. М. Говард вылучае дзве асноўныя разнавіднасці пастаралісцкіх стратэгій – *трансхуманцыя* (паўкачавая жавёлагадоўля) і *намадызм* (качэўніцтва)³⁴.

³⁴ Говард М. Сучасная культурная антрапалогія. Мінск, 1995, с. 117-119.

Трасхуманцыя – стратэгія, заснаваная на спалучэнні паўкачавой жывёлагадоўлі і земляробчай вытворчасці непадалёку ад паселішчаў. У залежнасці ад канкрэтных прыродных умоў суадносіны ролі земляробства і жывёлагадоўлі могуць змяняцца. Падобны тып стратэгіі жыццезабеспячэння вядомы ў народаў Міжземнамор’я, перадгор’яў Гімалаяў, а таксама ў племені *наваха* (Амерыканскі Паўднёвы Запад).

Паўкачавы лад жыцця прадугледжвае існаванне пастаянных паселішчаў, аднак мужчыны шмат часу праводзяць на аддаленых пашах. Так, у Міжземнамор’і трансхуманцыя абумоўлена асаблівасцямі клімата. Сухое лета змяняецца даволі вільготнай зімой і вясной, у сувязі з чым зімой і вясной статкі авечак і коз выпасаюцца на раўнінах узбярэжжа, а летам адганяюцца ў горы. У выніку мужчынская частка насельніцтва шмат часу праводзіць за межамі пасяленняў. Грамадствы паўкачавых жывёлаводаў характарызуюцца патрыярхальным укладам: статкі хатняй жывёлы, вытворчасць, улада сканцэнтраваны ў руках мужчыны.

Намадызм (ад гр. *nomades* – качэўнікі) – качэўніцтва. Для класічных качэўнікаў характэрна поўная адсутнасць пастаянных паселішчаў, аснову жыццезабеспячэння складае жывёлагадоўля. Вылучэнне спецыялізаванай качавой гаспадаркі адбылося ў канцы III тыс. да н.э. пасля прыручэння каня ў стэпах Цэнтральнай Азіі, і вярблюда – у паўднёва-заходняй частцы Аравіі. Пазней пад уплывам конегадоўлі цюрка-манголаў тунгуса-манчжурскія народы адамашнілі аленя.

Стратэгія намадызму адпавядае ГКТ качэўнікаў-жывёлаводаў. Вылучаюць некалькі лакальных тыпаў качэўніцтва:

- 1) **Цэнтральна-азіяцкі** (манголы, калмыкі, бураты, тувінцы).
- 2) **Сярэднеазіяцкі** (казахі, узбекі). У цэнтральна- і сярэднеазіяцкіх качэўнікаў у статках пераважаюць коні і авечкі, у якасці асноўнага тыпу жылля выкарыстоўваюцца войлачныя юрты.
- 3) **Аравійска-афрыканскі** (бедуіны). У гаспадарцы вялікае значэнне маюць вярблюда і козы, жыллямі служаць шатры і намёты.
- 4) **Паўднёва-афрыканскі** (гатэнтоты, банту). Статкі складаюцца з буйной рагатай жывёлы, у якасці жылля выкарыстоўваюцца круглыя лёгкія хаціны з каркасам з жэрдак, размешчаныя на стойбішчах па колу з загонам для жывёлы ў цэнтры.

Качавы тып гаспадаркі фарміруецца ва ўмовах рэзка кантынентальнага клімату з абмежаванымі воднымі рэсурсамі. Шчыльнасць насельніцтва ў качавых народаў нізкая і вагаецца ад 0,5 да 2 чал. на адзін км². Падобны дысперсны (рассеяны) тып рассялення абумоўлены залежнасцю паміж пагалоўем статкаў і прыроднымі водна-кармавымі рэсурсамі. Упарадкаваныя

міграцыі ў мэтах забеспячэння жывёлы падножным кормам адбываюцца ў форме перакачоўвання па зімовых, вясновых, летніх і восеньскіх пашах.

Прадукты жывёлагадоўлі ў гаспадарцы качэўнікаў утылізуюцца цалкам. Аснову харчавання складае мясная і малочная ежа. Скура жывёл, воўна ідуць на выраб вопраткі, вупражы, перанасных жытлаў, начыння. Пры гэтым усе качэўнікі ў пэўнай ступені залежаць ад вытворчасці прадуктаў земляробства (вінаград, мука і інш.), і атрымліваюць іх ад земляробчых народаў альбо шляхам абмену, альбо шляхам захопу.

Для качэўнікаў характэрна асаблівая ментальнасць, якая праяўляецца ў спецыфічным успрыманні прасторы і часу, культавым стаўленні да жывёлы, а таксама ў наяўнасці ў старажытных і сярэднявечных намадаў культаў вайны, ваяра-вершніка, гераізаваных продкаў. Ментальнасць качэўнікаў знайшла адлюстраванне ў вуснай творчасці (гераічны эпас) і ў выяўленчым мастацтве (“звярыны стыль”).

Плямёны качэўнікаў уяўляюць сабой аб’яднанні нашчадкаў агульнага продка, альбо саюзы сваяцкіх груп. Захоўваецца полаўзроставы падзел працы: мужчыны займаюцца асноўнымі работамі, звязанымі з жывёлагадоўляй, жанчыны выконваюць дапаможныя абавязкі (даглядаюць хворых жывёл і маладняк, дояць скаціну, перапрацоўваюць малако, іншыя прадукты, займаюцца гатаваннем ежы, мыццём вопраткі, хатнімі рамёствамі).

Грамадствы качэўнікаў маюць тэндэнцыю да развіцця сацыяльнай няроўнасці. Маёмасць назапашваецца ў форме статкаў хатняй жывёлы і грошай. Неабходнасць каардынацыі вялікіх груп жывёл і людзей у спалучэнні з сацыяльным расслаеннем спрыяюць развіццю цэнтралізаванай улады. У сваіх разважаннях аб ролі земляробаў і пастухоў у развіцці палітычнай культуры Ф. Ратцель адзначаў, што для качэўнікаў ў большай ступені ўласцівы прадпрыймальнасць, здольнасць да масавых дзеянняў і да дысцыпліны; спалучэнне земляробчых і качэўніцкіх супольнасцяў дае найбольш устойлівыя палітычныя ўтварэнні³⁵.

Росквіт качавых культур адбываецца ў перыяд з сярэдзіны I тыс. да н.э. да сярэдзіны II тыс. н.э. Усе гістарычна вядомыя “качавыя імперыі” ўзніклі на ускраінах земляробчых цывілізацый і залежылі ад прадукцыі, якая паступала адтуль.

Вядомы некалькі буйных міграцый так званых “пастухоўскіх” народаў (*індаеўрапейцы, гуны, авары, цюркі, кідані і полаўцы, манголы*, інш.). У хунскі час дзякуючы качэўнікам былі ўсталяваныя прамыя кантакты паміж Кітаем і Рымам. У выніку мангольскіх заваяванняў утварылася адзіная сістэма міжнароднага гандлю, тэхналагічных і культурных абменаў, дзякуючы якім у Заходнюю Еўропу трапілі порах, компас і кнігадрукаванне. Некаторыя даследчыкі называюць гэты перыяд “сярэднявечнай глабалізацыяй”³⁶.

³⁵ Ратцель Ф. Народоведение. Т. 1-2. СПб., 1903.

³⁶ Крадин Н.Н., Скрынникова Т.Д. Империя Чингис-Хана. М., 2006.

З пачаткам мадэрнізацыі качэўнікі не здолелі канкураваць з індустрыяльнай эканомікай. У XX ст. у сацыялістычных краінах былі зроблены спробы правесці гвалтоўную калектывізацыю і *седэнтэрызацыю* (гвалтоўны перавод качэўнікаў да аселага ладу жыцця). Пасля распаду сацыялістычнай сістэмы ў многіх краінах адбылося частковае вяртанне жывёлаводаў да качавага ладу жыцця. У краінах з рынкавай эканомікай працэсы адаптацыі качэўнікаў таксама адбываюцца вельмі хваравіта, суправаджаюцца збыдненнем жывёлаводаў, эрозіяй паш, ростам беспрацоўя і галечы. У наш час прыкладна 35-40 млн. чалавек працягвае займацца качавой жывёлагадоўляй (народы Паўночнай, Цэнтральнай і Ўнутранай Азіі, Блізкага Ўсходу, Афрыкі). У такіх краінах як Нігер, Самалі, Маўрытанія і інш. качэўнікі па-ранейшаму складаюць значную частку насельніцтва.

2.5. Рольнае (інтэнсіўнае земляробства)

Да гэтага часу застаецца адкрытым пытанне аб першапачатковых цэнтрах узнікнення рольнага земляробства. Самыя старажытныя цэнтры рольнага земляробства прымеркаваны да далінаў рэк Ніла, Тыгра і Еўфрата. На ўсходзе, у далінах рэк Хуанхэ і Янцзы земляробства з'явілася на два тысячагоддзі пазней. Да еўрапейскай каланізацыі ў Новым Свеце, Аўстраліі і Акеаніі, у Афрыцы на поўдзень ад Сахары рольнае земляробства было невядомае. Нават у нашыя дні зона распаўсюджання рольнага земляробства абмежаваная, паколькі існуюць значныя горныя альбо перадгорныя вобласці, дзе ўжыванне плуга немагчыма.

Тэхналогіі рольнага земляробства прадугледжваюць выкарыстанне цяглавай сілы жывёлы, угнаенне і ірыгацыю, севазварот. З'яўленне і распаўсюджанне рольнага земляробства дазволіла ўвесці ў гаспадарчы зварот новыя плошчы, спрыяла рэзкаму павышэнню прадуктыўнасці сельскай гаспадаркі, што мела важныя сацыяльныя наступствы:

- 1) павелічэнне колькасці і шчыльнасці насельніцтва;
- 2) з'яўленне буйных грамадстваў раннедзяржаўнага тыпу;
- 3) вылучэнне і развіццё рамяства і гандлю;
- 4) узнікненне і развіццё гарадоў.

У XV стагоддзі, разам з пачаткам эпохі Вялікіх геаграфічных адкрыццяў, менавіта на базе гэтай стратэгіі жыццезабеспячэння пачалося стварэнне інтэграванай Сусветнай эканамічнай сістэмы: распаўсюджванне новых сельскагаспадарчых культур, павелічэнне гарадскога насельніцтва, развіццё гандлю і міжнародных адносін.

У межах ГКТ ворыўных земляробаў вылучаюць наступныя лакальныя варыянты:

- 1) **Ворыўныя земляробы засушлівай зоны.** Распаўсюджаны у народаў Міжземнамор'я, Пярэдняй і Сярэдняй Азіі, Паўночнага Кітая, Манчжурый і Карэі.

2) *Ворыўныя земляробы вільготных тропікаў і субтропікаў*. Узнік у Паўднёвай і Паўднёва-Усходняй Азіі, а таксама на поўдні Усходняй Азіі ў каланіяльную эпоху пад уплывам еўрапейцаў.

3) *Ворыўныя земляробы лесастэпаў і лясоў умеранага пояса*. Зарадзіўся ў II-I тыс да н.э. у Еўропе, Сібіры і на Далёкім Усходзе пад уплывам больш ранніх ачагоў ворыўнага земляробства.

2.6. Індустрыяльныя спосабы вытворчасці прадуктаў харчавання

Вывучэнне індустрыяльнага грамадства і яго ўплыву на астатні свет – параўнальна нядаўняя з’ява ў антрапалогіі, якая атрымала развіццё толькі пасля II Сусветнай вайны. Індустрыяльная рэвалюцыя распачалася ў Вялікабрытаніі ў другой палове XVIII ст., калі дзякуючы адкрыццю паравога рухавіка пачаўся пераход ад ручной працы да механізаванай фабрычнай. Індустрыялізацыя суправаджалася рэзкім павелічэннем прадуктыўнасці працы, імклівым эканамічным ростам развітых буйных грамадстваў, прывяла да значных сацыяльных зменаў, у першую чаргу да сцвярджэння капіталізму ў якасці пануючай сусветнай сістэмы гаспадаркі. Характэрныя рысы буйных індустрыяльных грамадстваў можна сфармуляваць наступным чынам:

- 1) інтэнсіўнае спажыванне прыродных рэсурсаў;
- 2) вялікая колькасць і шчыльнасць насельніцтва;
- 3) вузкая спецыялізаванасць працы;
- 4) вялікая роля гандлю;
- 5) узаемазалежнасць і няроўнасць людзей паводле матэрыяльнага і сацыяльнага становішча.

Індустрыяльная рэвалюцыя суправаджалася цесна звязанай з ёю вытворчай рэвалюцыяй ў сельскай гаспадарцы, якая прывяла да радыкальнага росту прадуктыўнасці сельскай гаспадаркі. У выніку адбываецца паступовае скарачэнне долі занятых у вытворчасці прадуктаў харчавання і масавае перамяшчэнне насельніцтва з сельскай мясцовасці ў горад – працэс, які атрымаў назву “*урбанізацыя**”.

На пачатковых этапах станаўлення індустрыяльнага грамадства вытворчасцю прадуктаў харчавання яшчэ займаюцца асобныя сялянскія гаспадаркі. Вывучэннем сялянства, як адметнага культурнага і сацыяльна-эканамічнага феномена, займаецца такі параўнальна новы накірунак сучаснай антрапалогіі, як *сяляназнаўства* (“*peasant studies*”). Па сутнасці, сяляне – гэта фактычна тыя самыя архаічныя земляробы, толькі інкарпараваныя ў буйнамаштабныя грамадствы.

З пункту гледжання антрапалогіі сялянства характарызуецца наступнымі агульнымі рысамі: сямейная гаспадарка як асноўная адзінка вытворчасці і сацыяльнай арганізацыі; ніжэйшае становішча сялянства ў сацыяльнай іерархіі; вясковая традыцыйная культура. Для селяніна характэрна адзінства прыроднага, гаспадарчага і сацыяльнага. Гаспадарчая дзейнасць

падпарадкавана прыродным рытмам, цесна звязана з адносінамі ў сям’і і з суседзямі. Земляробства – не проста занятак ці сродак атрымання прыбытку, але лад жыцця. Для сялян ўласціва міфалагічнае ўспрыняцце свету, асуджэнне любых адхіленняў ад усталяваных традыцыйнай нормаў, схільнасць да канфармізму, адсутнасць ярка выражанай індывідуальнасці.

Па меры развіцця індустрыяльнага грамадства асобныя сялянскія гаспадаркі непазбежна выцясняюцца спецыялізаванымі прадпрыемствамі па вытворчасці сельскагаспадарчай прадукцыі. Да такіх спецыялізаваных прадпрыемстваў адносяцца плантацыі, прадпрыемствы па механізаванай вытворчасці збожжа, жывёлагадоўчыя фермы³⁷.

У сучасным свеце ўзровень развіцця эканомікі краін вызначаецца доляй занятых у сельскай гаспадарцы сярод эканамічна актыўнага насельніцтва. У краінах, што развіваюцца, у сельскай гаспадарцы занята больш за палову насельніцтва. Сельская гаспадарка развіваецца экстенсіўным шляхам – за кошт пашырэння пасяўных плошчаў, павелічэння пагалоўя жывёлы, росту долі занятых у сельскагаспадарчай вытворчасці.

Сельская гаспадарка развітых постіндустрыяльных краін Еўропы і Паўночнай Амерыкі дасягнула найбольш высокага узроўню развіцця. У сельскагаспадарчай вытворчасці там занята ўсяго 2–6 % насельніцтва. У гэтых краінах “зялёная рэвалюцыя” адбылася яшчэ ў сярэдзіне XX ст. Сельская гаспадарка развіваецца па інтэнсіўным шляху, характарызуецца навукова-абаснаванай арганізацыяй, высокай прадуктыўнасцю, выкарыстаннем новых тэхналогій, сельскагаспадарчых машын, пестыцыдаў і мінеральных угнаенняў, выкарыстаннем геннай інжынерыі і біятэхналогій, робататэхнікі і электронікі.

Пры гэтым калі ў развітых краінах назіраецца крызіс перавытворчасці прадуктаў харчавання, то ў аграрных, надварот, адной з найбольш вострых праблем з’яўляецца харчовая праблема.

У развітых краінах дзейнасць, звязаная з забеспячэннем насельніцтва прадуктамі харчавання і прадуктамі спажывання, вышла за межы ўласна сельскай гаспадаркі і ўтварае сістэму ўзаемазвязаных галін, якая ўключае сельскую гаспадарку, вытворчасць па пераапрацоўцы, гандлёвыя прадпрыемствы, прадпрыемствы сельскагаспадарчага машынабудаўніцтва, сельскагаспадарчай хіміі, навукі, аграбанкі і г.д. У эканамічна развітых краінах падобныя аб’яднанні развіліся да узроўня аграпрамысловых комплексаў.

Індустрыялізацыя і навукова-тэхнічны прагрэс, якія ляжаць у аснове новай стратэгіі жыццезабеспячэння, безумоўна, маюць свае перавагі. У першую чаргу да іх адносяцца дасягненні медыцыны, развіццё камп’ютарных тэхналогій, неверагодны рост магчымасцяў навучання, як публічнага, так і прыватнага. Больш, чым калі-небудзь у гісторыі чалавецтва, веды становяцца сілай, якая вызначае доступ да грошай і ўлады.

³⁷ Говард М. Сучасная культурная антрапалогія. Мінск, 1995, с. 124-126.

Разам з тым індустрыялізацыя мае і негатыўныя наступствы. Інтэнсіўнае выкарыстанне прыродных рэсурсаў стварыла экалагічныя праблемы глабальнага маштабу, спарадзіла новыя, дагэтуль невядомыя чалавецтву фактары рызыкі для здароўя (тэхнагенныя катастрофы, хімічнае і радыёактыўнае забруджванне асяроддзя, парніковы эффект і г.д.).

Сучасная сельская гаспадарка аказвае катастрафічны ўплыў на прыроднае асяроддзе, у выніку чаго змяняюцца ландшафты цэлых кантынентаў. Сельскагаспадарчыя ландшафты вельмі неўстойлівыя, што прывяло да шэрагу лакальных і рэгіянальных экалагічных катастроф. Так, меліярацыя стала прычынай засалення глебаў і страты большай часткі земляў Міжрэчча, глыбокая распашка прывяла да распаўсюджвання пыльных бур у Казахстане і Амерыцы, перавыпас жывёлы і земляробства – да апустыньвання ў зоне Сахель у Афрыцы.

У другой палове XX ст. стала актуальнай яшчэ адна праблема: змяншэнне ў прадукцыі раслінаводства ўтрымання вітамінаў і мікраэлементаў і назапашванне ў харчовай прадукцыі шкодных рэчываў (нітратаў, пестыцыдаў, гармонаў, антыбіётыкаў і г.д.). Новыя тэхналогіі вытворчасці прадуктаў харчавання, скіраваныя на павелічэнне аб'ёмаў прадукцыі і падаўжэнне тэрмінаў яе захавання, таксама нясуць сур'ёзную небяспеку для здароўя людзей.

Літаратура:

1. Артемова О.Ю. Охотники и собиратели: кросс-культурное исследование социальных систем (по австралийским, африканским и южноазиатским материалам): Дисс. ... д-ра ист. наук. М., 2004
2. Говард М. Сучасная культурная антрапалогія: навучальны дапаможнік. Мінск, 1995.
3. Итс Р.Ф. Введение в этнографию. Л., 1991.
4. Линблад Я. Человек – ты, я и первозданный. М., 1991.
5. Ратцель Ф. Народоведение. Т. 1-2. СПб., 1903.
6. Риер Я.Г. Историческая демография: Учебное пособие. Изд-во Могилевского гос ун-та, 1999.
7. Bates D.G., Plog F. Cultural anthropology. McGraw-Hill, 1990.
8. Kottak C.P. Anthropology: the exploration of human diversity. McGraw-Hill, 1991.

Кантрольныя пытанні:

1. Пералічыце разнавіднасці адаптыўнай стратэгіі паляўнічых і збіральнікаў.
2. Якімі фактарамі вызначаецца статус мужчын і жанчын у грамадствах паляўнічых і збіральнікаў?
3. Дзе і калі зараджаецца вытвараючая гаспадарка?

4. Ад якіх фактараў залежаць памеры і стабільнасць паселішчаў ручных земляробаў?
5. Пералічыце падтыпы адаптыўных стратэгій, заснаванай на ручным земляробстве.
6. З курса “Гісторыя першабытнага грамадства” узгадайце значэнне тэрміна “авункулат”.
7. Раскрыйце сутнасць паняццяў “трансхуманцыя” і “намадызм”.
8. Пералічыце лакальныя тыпы качавой гаспадаркі.
9. У чым складаюцца станоўчыя і адмоўныя бакі індустрыялізацыі?

ТЭМА 3. САЦЫЯЛІЗАЦЫЯ

- 3.1. Сацыялізацыя і інкультурацыя
- 3.2. Светапогляд і каштоўнасці
- 3.3. Асабовасць
- 3.4. Сацыялізацыя на працягу жыццёвага цыклу

3.1. Сацыялізацыя і інкультурацыя

Для фарміравання чалавека як сацыяльнай істоты неабходны працяглы перыяд навучання, далучэння да культуры. Для вызначэння працэсу уваходжання чалавека ў культуру, авалодання этнакультурным вопытам свайго соцыума ў антрапалогіі выкарыстоўваецца тэрмін *інкультурацыя**.

Сацыялізацыя* – працэс засваення людзьмі культурных нормаў і сацыяльных роляў. Сацыялізацыя пачынаецца ад нараджэння і працягваецца ўсё жыццё. Сацыялізацыя адбываецца праз узаемаадносінны паміж людзьмі і ўключае як мэтанакіраванае ўздзеянне на асобу (выхаванне), так і спантаныя, стыхійныя працэсы. На сацыялізацыю ўплываюць таксама змены ў грамадскім асяроддзі, якія прымушаюць асобу прыстасоўвацца да новых умоў.

Спецыфіка сацыялізацыі ў традыцыйных і урбанізаваных грамадствах. Асаблівасцю сацыялізацыі ў традыцыйных грамадствах з’яўляецца параўнальна невялікая свабода выбару, а таксама актыўны ўдзел усёй лакальнай супольнасці (рода, абшчыны) ў жыцці кожнага чалавека; паводзіны чалавека з’яўляюцца аб’ектам пастаяннага і пільнага назірання з боку іншых людзей. Для прадстаўнікоў традыцыйных культур у большай ступені ўласцівы *канфармізм** – пасіўнае прыняцце існуючага парадку, укладу, пануючых меркаванняў; усе каштоўнасці ў такіх культурах вынікаюць з традыцыі. Увогуле, у плане фарміравання асобы для традыцыйных грамадстваў характэрна тэндэнцыя да аднароднасці, любыя адхіленні ад “нормы”, замацаванай традыцыяй, асуджаюцца.

У сучасных развітых урбанізаваных грамадствах кожная асоба мае большую свабоду выбару, права на “недатыкальнасць прыватнага жыцця” гарантуецца законам. Аднак гэтая свабода мае і свой адваротны бок – узрастае адчужанасць паміж людзьмі, абывакавасць да чужой бяды. Як адзначаюць псіхолагі, у вялікім натоўпе чалавек можа быць асабліва адзінокім. У адрозненні ад традыцыйных, у сучасных урбанізаваных грамадствах назіраецца большая колькасць разнастайных адхіленняў. Распад сістэмы маральных каштоўнасцяў, разбурэнне пачуцця прыналежнасці індывіда да грамадства атрымала назву “*анамія*” (тэрмін прапанаваў Эміліям Дзюркгеймам). Чалавек не стрымліваецца сваімі маральнымі ўстаноўкамі, для яго не існуе ніякіх маральных нормаў, ён траціць адчуванне пераймальнасці, абавязку, адчуванне існавання іншых людзей. Аномія выклікае рост адхіленняў, злачыннасці, павелічэнне колькасці разводаў, неразборлівасць у сэксуальных сувязях, рост

наркаманні і самазабойстваў, псіхічных парушэнняў. Аанамію можна разглядаць як тэндэнцыю да сацыяльнай смерці; у сваіх крайніх формах яна азначае смерць грамадства³⁸.

3.2. Светапогляд і каштоўнасці

У сацыяльна-культурнай антрапалогіі **светапогляд** разумеецца як асноўная культурная арыентацыя людзей, форма ўспрымання навакольнага асяроддзя. Светапогляд раскрываецца ў фундаментальных поглядах, адлюстраваных у філасофіі, этыцы, рэлігіі, навуцы (прыклады: хрысціянскі, будыйскі, матэрыялістычны светагляд і г.д.).

Крос-культурныя даследаванні дэманструюць агульную заканамернасць: для людзей, якія вядуць падобны лад жыцця, характэрны падобны светапогляд. Так, антраполог Оскар Льюіс, які даследаваў такую з’яву, як “культура беднасці”, прыйшоў да высновы, што для бедных людзей, незалежна ад таго, у якой частцы свету яны жывуць, уласціва вельмі падобнае стаўленне да жыцця: пачуццё безнадзейнасці, палітычная пасіўнасць, спажывецкія настроі³⁹. У антрапалогіі вылучаюць два супрацьлеглыя тыпы светапогляду – прымітыўны і цывілізаваны.

Прымітыўны, ці прыродны, светапогляд характарызуе прадстаўнікоў традыцыйнай культуры. Людзі ўсведамляюць сябе цесна звязанымі з прыродай. Найбольш яркая прыродны светагляд адлюстраваны ў архаічнай зааморфнай мадэлі свету, калі сусвет уяўляецца ў выглядзе адзінай жывой істоты. Як частка прыроды, людзі бяруць на сябе адказнасць за падтрыманне натуральнага парадку рэчаў і не збіраюцца змяняць прыроду, ці дамінаваць над ёю. У рэлігіях падкрэсліваецца нязменная сутнасць свету, адлюстраваная ў цыклічным разуменні часу.

Цывілізаваны, ці урбаністычны, светапогляд шмат у чым супрацьлеглы прыроднаму. У вялікіх гарадах чалавек аддалены ад прыроды, страчвае сувязь з ёю. Чалавек уяўляецца як заваёўнік, “цар прыроды”. Замест таго, каб жыць у гармоніі з прыродай, чалавек імкнецца змяніць яе дзеля задавальнення сёняшніх патрэб. Для культур з “цывілізаваным” светапоглядам уласціва імкненне да экспансіі, лінейнае ўспрыманне часу, уяўленне пра пачатак і канец свету (“апакаліпсіс”).

Каштоўнасці – стаўленне да жыцця, асноўныя арыенціры і ўзоры паводзінаў, якія падтрымліваюцца ў межах пэўнай культурнай традыцыі.

³⁸ Стояренко В.Е., Стояренко, Л.Д. Антропология – системная наука о человеке. Ростов н/Д, 2004, с. 237.

³⁹ Говард М. Сучасная культурная антрапалогія. Мінск, 1995, с. 246.

Грамадскія каштоўнасці і погляды з'яўляюцца адным з элементаў агульнай адаптацыйнай стратэгіі супольнасці. У якасці прыкладу можна прывесці стаўленне да нараджальнасці і дзетнасці ў традыцыйных аграрных і сучасных урбанізаваных грамадствах. Яшчэ 100 гадоў таму ў традыцыйнай беларускай вёсцы ідэалам з'яўлялася шматдзетная сям'я. Падобны тып дэмаграфічных паводзін уласцівы для ўсіх аграрных грамадстваў і адпавядае традыцыйнаму, ці “патрыярхальнаму”, тыпу ўзнаўлення насельніцтва, які характарызуецца раннім узростам уступлення ў шлюб, высокай нараджальнасцю ў спалучэнні з высокай смяротнасцю і нізкай сярэдняй працягласцю жыцця. Высокая нараджальнасць з'яўлялася абсалютна неабходнай умовай для ўзнаўлення насельніцтва ва ўмовах частых войнаў, эпідэмій, высокай дзіцячай смяротнасці.

Індустрыяльная рэвалюцыя і урбанізацыя суправаджаліся т.зв дэмаграфічным пераходам: спачатку адбываецца паступовае скарачэнне смяротнасці, за якім пачынаецца зніжэнне нараджальнасці. Павелічэнне сярэдняй працягласці жыцця, рэзкае зніжэнне дзіцячай смяротнасці стварыла новую сітуацыю, калі высокая нараджальнасць перастала быць умовай выжывання. Адпаведна змяняюцца і сямейныя каштоўнасці. Людзі актыўнага рэпрадуктыўнага ўзросту займаюцца сваёй кар'ерай, самарэалізацыяй, імкнуцца “пажыць для сябе”; ідэалам становіцца нуклеарная сям'я з 1-2 дзецьмі.

У традыцыйных культурах каштоўнасці з'яўляюцца нязменнымі і перадаюцца з пакалення ў пакаленне. У сучасных урбанізаваных грамадствах можа назірацца варыятыўнасць каштоўнасцяў, нават у межах адной сям'і.

У большасці культур можна вылучыць сістэму т.зв. “*базавых каштоўнасцяў*”, якія з'яўляюцца асновай сацыяльных паводзін у грамадстве.

3.3. Асабовасць

Асабовасць – асабістыя перакананні, надзеі, жаданні, каштоўнасці, што сфарміраваліся ў выніку ўзаемадзеяння біялагічнага і сацыяльнага фактараў.

Заснавальнік вучэння аб псіхааналізе *Зігмунд Фрэйд* упершыню звярнуў увагу на існаванне ў структуры асабовасці 3-х узроўняў – “свядомасць”, “перадсвядомасць” і “падсвядомасць” (ці “бессвядомае”). Бессвядомае і перадсвядомае аддзелена ад свядомасці т.зв. “цэнзурай”. Цэнзура выпяняе ў вобласць “бессвядомага” непрыёмальныя асобай уласныя пачуцці, думкі і паняцці, і супраціўляецца актыўнаму бессвядомаму, якое імкнецца праявіцца ў свядомасці. На думку Фрэйда, тое, што мы звычайна называем “свядомасцю”, на самой справе ўяўляе сабой айсберг, большую частку якога займае бессвядомае. У гэтай ніжняй частцы айсберга і знаходзяцца асноўныя запасы псіхічнай энергіі, памкненні і інстынкты. Перадсвядомасць – гэта тая частка бессвядомага, якая можа стаць свядомасцю, і з'яўляецца сваеасаблівым

сховішчам памяці, у якім мае патрэбу свядомасць пры выкананні сваёй паўсядзённай работы⁴⁰.

Згодна вучэнню аб псіхааналізе, самым важным вопытам, які аказвае ўплыў на фарміраванне асобы, з'яўляецца вопыт, атрыманы ў раннім дзяцінстве. Уражанні ранняга дзяцінства накладваюць адбітак на асобу чалавека на ўсё яго астатняе жыццё. Фарміраванне псіхікі чалавека адбываецца ў першыя 4-5 год яго жыцця, пасля чаго яна застаецца практычна нязменнай усё жыццё, прадвызначаючы лёс, поспехі і няўдачы асобы. Вопыт гэты з большага падсвядомы і засвойваецца шляхам пераймання паводзін дарослых.

Вучэнне аб псіхааналізе аказала значны ўплыў на станаўленне этнапсіхалагічнага накірунку ў антрапалогіі. Адзін з прадстаўнікоў гэтай школы, *Абрам Кардзінер* прапанаваў мадэль узаемасувязі практыкі выхавання дзяцей і тыпу асабовасці, які дамінуе ў пэўнай культуры. Асноўныя ідэі этнапсіхалагічнай школы можна сфармуляваць наступным чынам: асоба чалавека пачынае фарміравацца адразу пасля нараджэння, з першых дзён яго жыцця. Гэта адбываецца пад уздзеяннем знешняга асяроддзя, перш за ўсё праз канкрэтныя спосабы дагляду за дзецьмі: спосабы кармлення, нашэння, укладвання, пазней – навучання хаджэнню, маўленню, ахайнасці. Важнае значэнне мае таксама стаўленне да фізічных пакаранняў дзяцей. Псіхіка людзей наступнага пакалення фарміруецца пад ўплывам тых самых першасных вопытаў, што і ў папярэдняга пакалення. Гэты працэс паўтараецца бесперапынна. Паколькі ў кожнага народа спосабы нагляду да дзецьмі прыкладна аднолькавыя, а паміж рознымі народамі ў гэтых адносінах маюцца адрозненні, то кожны народ характарызуецца сваёй “сярэдняй” псіхікай, якая праяўляецца ў форме “*базавай асабовасці*”.

Базавая асабовасць – цэнтральнае паняцце этнапсіхалогіі. Базавая асабовасць, паводле меркавання Кардзінера, фарміруецца праз “першасныя грамадскія інстытуцыі”, такія, як спосабы жыццезабеспячэння, сямейная арганізацыя, выхаванне і сацыялізацыя.

У межах пэўнага грамадства заўсёды можна вылучыць т.зв. “*мадальную асабовасць*” – тып асабовасці, які сустракаецца найбольш часта. Мадальная асабовасць характарызуе асноўныя тэндэнцыі асабовасці членаў групы, т.зв. “сярэднестатыстычны тып”. Амерыканскі антраполог Дэвід Рызмен вылучае 3 асноўныя тыпы асабовасці⁴¹:

1. Традыцыйна арыентаваная асабовасць уласціва для дробных, традыцыйных грамадстваў. Усе каштоўнасці ў такіх грамадствах вынікаюць з традыцыі.

2. Знутры арыентаваная асабовасць – характарызуецца абвостранай сумленнасцю, адчуваннем слухнасці сваіх паводзін. Для падобнага тыпу

⁴⁰ Фрейд З. Психоналитические этюды. Мн., 1991, с. 574.

⁴¹ Говард М. Сучасная культурная антрапалогія. Мінск, 1995, с. 249.

асабовасці характэрна імкненне да дзейнасці, мэтанакіраванасць у жыцці. Прыкладам могуць служыць рэлігійныя фанатыкі, рэвалюцыянеры.

3. Знешне арыентаваная асабовасць мае няпэўнае ўсведамленне таго, што правільна, а што не, характарызуецца большай здольнасцю да прыстасавання, большай увагай да дзеянняў і памкненняў іншых людзей. Падобны тып асабовасці з'яўляецца найбольш распаўсюджаным у сучаснай заходнееўрапейскай цывілізацыі.

3.4. Сацыялізацыя на працягу жыццёвага цыклу

Поўны жыццёвы цыкл чалавека складаецца з універсальных этапаў: нараджэнне, сталенне, старасць, смерць. Аднак змест саміх этапаў, а таксама пераход з адной узроставай фазы ў іншую ў розных культурах трактуюцца па-рознаму. Напрыклад, у меланезійскага племені *аракола* ў жыцці мужчыны вылучаюць 7 этапаў: 1) *акорэ хакаі* – “ходзіць голы”, 2) *акорэ ікуа* – носіць лёгкі пас з кістачкай, 3) *эрэкаі акорэ* (гадоў з 12-ці) – носіць пас з кары з вялікай кістачкай, 4) *міра акорэ* – жыве ў доме для падлеткаў, 5) *хоахо* – хлопец, які яшчэ не прайшоў абрад ініцыяцыі, 6) *арэ біра* – “новы чалавек”, які прайшоў абрад ініцыяцыі (толькі пасля гэтага мужчына – паўнапраўны член рода, дапушчаны да ўдзелу ў вырашэнні спраў абшчыны), 7) *эпапа* – “вялікі чалавек”, аднак такім можа стаць далёка не кожны мужчына⁴².

У беларускай традыцыйнай культуры хлопец пачынаў лічыцца дарослым толькі з моманту ўступлення ў шлюб. Даследчыца беларускай традыцыйнай педагогікі Л.В. Ракава вылучае наступныя ўзроставыя ступені дзяцінства⁴³:

1) *Маленства* (да 6–8 год). Да 2-3 год грудныя дзеці лічыліся “анёлкамі”; затым, пасля адняцця ад грудзей, дзеці пераходзілі ў катэгорыю “блазнюкоў”. З гэтага моманту яны прывучаліся да працы: пасвілі хатнюю птушку, нянчылі маленькіх брацікаў і сястрычак; блазнюкі заставаліся цалкам пад апекай маці, і хлопчыкі, і дзяўчынкі хадзілі ў сарочках, адрозніваліся толькі прычоскай.

2) *Дзяцінства* (да 12–14 год). У гэты перыяд адбываецца адасабленне хлопчыкаў і дзяўчынак. З'яўляюцца адрозненні ў адзенні (хлопцы ўжо носяць нагавіцы, дзяўчынкі – спадніцу), дзяўчынкі і хлопчыкі гуляюць у розныя гульні, пачынаюць выконваць розныя працоўныя абавязкі.

3) *Падлеткавы ўзрост* (да 16–17 год). З 12-14 год хлопчыкі цалкам выходзяць з-пад апекі маці; косяць, барануюць, працуюць у лесе. Дзяўчынкі пачынаюць рыхтаваць пасаг (прадуць, ткуць, шыюць, і г.д.).

4) *Юнацтва* (да 18–20 год). Пачынаецца з праявай прыкмет палавой спеласці і доўжыцца да набыцця чалавекам самастойнасці – г.зн. да ўступлення ў шлюб.

⁴² Бутинов Н.А. Ранняя семья (по материалам народов Меланезии) // Ранние формы социальной организации: генезис, функционирование, историческая динамика. СПб, 2000, с. 71.

⁴³ Ракава Л.В. Традыцыі сямейнага выхавання ў беларускай вёсцы. Мн., 2000, с. 13-15.

У традыцыйных супольнасцях існуюць асобныя пераходныя абрады для дзяўчынак і хлопчыкаў. Ва ўсіх культурах першыя гады жыцця хлопчыкаў праходзяць пад наглядам жанчын. У пэўным узросце хлопчык павінен адлучыцца ад “жаночага свету” і далучыцца да свету мужчынскага. У гэтай сувязі важнае значэнне набываюць пераходныя абрады, ці абрады ініцыяцыі. Звычайна абрады ініцыяцыі складаюцца з трох этапаў: аддзяленне – пераход – далучэнне. Абрады ініцыяцыі часта ўяўляюцца як смерць падлетка і яго новае нараджэнне.

“Смерць” падлеткаў і іх “другое нараджэнне” яскрава прадстаўлены ў абрадах ініцыяцыі племені *ньяура* (Папуа–Новая Гвінея). У пачатку абраду дарослыя мужчыны ўводзяць хлопчыкаў-ініцыятаў у мужчынскі дом, які ўяўляецца як Ванімела – Кракадзіл, продак рода. У рытуальных песнях спяваецца пра тое, што Ванімела падняўся са дна акіяну, каб “праглынуць” ініцыятаў. Такім чынам хлопчыкі трапляюць у чэрава Кракадзіла і становяцца яго эмбрыёнамі. Фізічныя выпрабаванні ў ходзе абраду ініцыяцыі прызначаны пазбавіць хлопчыкаў ад ўсяго жаночага, мацярынскага (хлопчыкам робяцца надрэзы на спіне, праз якія выпускаецца “мацярынская кроў”, выклікаецца рвота, каб пазбавіцца ад “мацярынскай ежы”, іх прымушаюць моцна церці вочы рукамі, каб выдаліць з іх мацярынскія вобразы). Першы этап ініцыяцыі завершыўся – хлопчыкі памерлі, іх пакрываюць у знак жалобы белай глінай. Далей ініцыяты перажываюць у чэраве Кракадзіла працэс “эмбрыянальнага росту” – дарослыя мужчыны (“старыя кракадзілы”) прысвячаюць іх у таямніцы роду, распавядаюць ім міфы і паданні, навучаюць абыходжанню са зброяй і г.д. Нарэшце ініцыяты перажываюць “другое нараджэнне”, прычым у гэты раз іх нараджае сам Кракадзіл, продак роду. Пасля выхаду з мужчынскага дома кожны хлопчык становіцца “новым чалавекам” і родныя маці робяць выгляд, што не пазнаюць сваіх дзяцей⁴⁴.

У сучасных урбанізаваных культурах некаторыя змены статусу можна разглядаць як аналаг абраду ініцыяцыі. Так, пасля заканчэння школы і выпускных экзаменаў адбываецца аддзяленне маладых людзей з катэгорыі школьнікаў; пакуль былыя школьнікі рыхтуюцца да паступлення ў вышэйшыя навучальныя ўстановы, яны як бы знаходзяцца ў стадыі “пераходу”; пасля выпрабавання – уступных экзаменаў – адбываецца далучэнне да новай узроставай і сацыяльнай групы – студэнтаў.

Важным спосабам сацыялізацыі з’яўляецца адукацыя. Для традыцыйных грамадстваў у большай ступені ўласціва *нефармальная адукацыя*, якая адбываецца ва ўмовах сям’і, абшчыны. Адукацыйны працэс у такіх культурах заснаваны на назіраннях і імітаванні дзеянняў дарослых, спачатку ў форме гульні. У традыцыйных грамадствах навучанне скіравана на засваенне практычных навыкаў, умення валодаць сваім целам і арыентавацца ў

⁴⁴ Бутинов Н.А. Ранняя семья (по материалам народов Меланезии) // Ранние формы социальной организации: генезис, функционирование, историческая динамика. СПб, 2000, с. 71-72.

прыродных умовах, у адрозненне ад сучасных развітых урбанізаваных грамадстваў, дзе на першы план выходзіць здольнасць арыентавацца ў свеце паняццяў і ідэй.

Для урбанізаваных грамадстваў у большай ступені характэрна *фармальная адукацыя*. У якасці асноўнай формы адукацыі выступае школа, іншыя навучальныя ўстановы, дзейнасць якіх кантралююць дзяржаўныя органы альбо царква. Фармальная адукацыя не звязана з сям'ёй і адпавядае інтарэсам дзяржавы, такім, як павышэнне тэхнічнага ўзроўню, стварэнне ўмоваў для паспяховага эканамічнага развіцця. Пры гэтым у сучасных развітых краінах адукацыя з'яўляецца спосабам набыцця больш высокага сацыяльнага статусу і матэрыяльнага дастатку.

Адукацыя – гэта не толькі набыццё неабходных ведаў, але і засваенне пэўных поглядаў, спецыфічнага спосабу мыслення. Фармальная адукацыя заўсёды была шчыльна звязана з царкоўнай і дзяржаўнай ідэалогіяй. Так, у эпоху сярэднявечча адукацыя была манапалізавана царквой і была скіравана на замацаванне хрысціянскага светагляду. Езуіты, якія ў свой час стварылі шырокую сетку адукацыйных устаноў на беларускіх землях, імкнуліся замацаваць пазіцыі каталіцкага касцёлу і ставілі сваёй мэтай барацьбу з рэфармацыяй. У савецкі час як сярэдняя, так і вышэйшая адукацыя была скіравана на глыбокае ўкараненне ў свядомасць навучэнцаў камуністычнай ідэалогіі.

У выпадку, калі народам з традыцыйным укладам жыцця (напрыклад, у краінах “трэцяга свету”) навязваецца заходняя мадэль адукацыі, можа ўзнікнуць канфлікт паміж тымі ўстановамі і каштоўнасцямі, якія навязваюцца ў школе, і традыцыйнымі каштоўнасцямі. У выніку ў людзей, якія атрымалі падобную адукацыю, складваецца высакамернае стаўленне да суайчыннікаў і непавага да ўласнай традыцыйнай культуры. У антрапалогіі гэтая з'ява атрымала назву “*крызіс наскоранай урбанізацыі*”.

Сацыялізацыя не абмежавана перыядам сталення і працягваецца ўсё жыццё. У сталым узросце набываюць значэнне тры віды сацыялізацыі:

1) Замацаванне каштоўнасцяў. Перад дарослай асобай часцей паўстае праблема выбару, адбываецца пераацэнка каштоўнасцяў. Сродкам замацавання базавых каштоўнасцяў ва ўсіх тыпах грамадстваў з'яўляюцца грамадскія сходы, на якіх адбываецца групавое ўспрыманне рэчаіснасці.

У першабытных культурах ролю грамадскіх сходаў выконваюць разнастайныя калектыўныя рытуалы, у хрысціянскім свеце – царкоўныя набажэнствы і рэлігійныя святы. У савецкі час замацаванне камуністычных каштоўнасцяў адбывалася падчас масавых святкаванняў (дэманстрацый) і іншых грамадскіх сходаў.

Важнае месца ў замацаванні базавых каштоўнасцяў у сучасным свеце з'яўляюцца сродкі масавай інфармацыі. СМІ становяцца магутным сродкам навязвання пэўнага ладу мыслення, спосабам “маніпулявання” масавай свядомасцю.

2) *Прыстасаванне да зменаў жыццёвага цыкла.* У традыцыйных і буйных урбанізаваных грамадствах адбываецца па-рознаму. У дробных, традыцыйных грамадствах колькасць пэўных роляў і статусаў адносна абмежаваная; чалавек загадзя ведае, якія змены яго чакаюць і арыентуецца на ўзоры паводзінаў старэйшага пакалення. У буйных, урбанізаваных супольнасцях існуе больш шырокі дыяпазон статусаў і роляў. Пастаянныя імклівыя змены ў грамадстве прыводзяць да таго, што жыццёвы вопыт бацькоў рэдка аказваецца карысным для маладога пакалення.

3) *Прыстасаванне да зменаў сацыяльнага асяроддзя.* Найбольш супярэчліва працякаюць працэсы мадэрнізацыі, у ходзе якіх адбываецца пераход ад традыцыйнага да урбанізаванага тыпу грамадства. Падобная культурная трансфармацыя прыводзіць да разбурэння традыцыйнай карціны свету, традыцыйныя каштоўнасці прыходзяць у супярэчнасці з новымі каштоўнасцямі, арыентацыямі.

Літаратура:

1. Говард М. Сучасная культурная антрапалогія: навучальны дапаможнік. Мінск, 1995.
2. Бутинов Н.А. Ранняя семья (по материалам народов Меланезии) // ранние формы социальной организации: генезис, функционирование, историческая динамика. СПб, 2000.
3. Ракава Л.В. Традыцыі сямейнага выхавання ў беларускай вёсцы. Мн., 2000.
4. Bates D.G., Plog F. Cultural anthropology. McGraw-Hill, 1990.
5. Kottak C.P. Anthropology: the exploration of human diversity. McGraw-Hill, 1991.

Кантрольныя пытанні:

1. Раскрыйце сутнасць паняццяў “сацыялізацыі” і “інкультурацыя”.
2. Патлумачце спецыфіку сацыялізацыі ў традыцыйных і урбанізаваных грамадствах.
3. Чым адрозніваюцца “прымітыўны” і “цывілізаваны” светапогляды?
4. Дайце вызначэнне тэрміна “анамія”.
5. Якія асноўныя тыпы асабовасці вылучае Д. Рызмен?
6. Як вы разумееце сутнасць такой з’явы, як “крызіс паскоранай урбанізацыі”?
7. Чым адрозніваюцца фармальная і нефармальная адукацыя?

ТЭМА 4. САЦЫЯЛЬНЫЯ ГРУПЫ І САЦЫЯЛЬНАЕ РАССЛАЕННЕ

4.1. Сацыяльныя групы

4.2. Гістарычныя формы сацыяльнай стратыфікацыі

4.3. Этнічнасць

4.1. Сацыяльныя групы

Унутры любога грамадства існуе падзел на *сацыяльныя групы*, заснаваны на розных крытэрыях, ад такіх універсальных, як узрост, пол, сваяцтва, і да такіх абстрактных, як рэлігія, этнічнасць, палітычныя погляды і г.д.

Узроставаы крытэрыі у вылучэнні сацыяльных груп мае універсальны характар. У любым грамадстве статус чалавека і яго стаўленне да іншых людзей залежыць ад прыналежнасці да той ці іншай узроставай групы. Ва ўсіх культурах прадстаўнікі розных узроставаых груп маюць свае адметныя правы і абавязкі.

Важным крытэрыем падзелу на сацыяльныя групы з'яўляецца палавая прыналежнасць. Адрозненні паміж мужчынамі і жанчынамі абумоўлены біялагічна. Мужчыны *Homo sapiens Sapiens*, як і самцы большасці прыматаў, у сярэднім маюць большыя ў параўнанні з жанчынамі памеры цела, вылучаюцца большай фізічнай сілай; звычайна паводзіны мужчын характарызуецца большай агрэсіўнасцю. Аднак рэальныя стэрэатыпы паводзін мужчын і жанчын у розных культурах абумоўлены традыцыямі і выхаваннем. На гэта звярнула ўвагу антраполог Маргарэт Мід. У сваім даследаванні “Пол і тэмперамент” (1935) яна разгледзела асаблівасці грамадскіх стэрэатыпаў у дачыненні тыпова мужчынскіх і тыпова жаночых якасцяў у трох розных плямёнах Новай Гвінеі.

Так, Маргарэт Мід устанавіла, што ў племені *аранеш* і ў мужчын, і ў жанчын пераважалі жаночыя ролі і шанаваліся жаночыя рысы характару. Сэнс жыцця людзей племені быў засяроджаны на клопатах па вырошчванні раслін, свіней, выхаванні дзяцей. Такія рысы характару, як жорсткасць і эгаістычнасць, былі непрыёмальныя для абодвух палоў.

І мужчыны, і жанчыны племені *мундугомор* (якое, як меркавалася, практыкавала канібалізм), характарызаваліся ваяўнічасцю і агрэсіўнасцю. Усе дарослыя мужчыны і жанчыны племені былі схільныя да гвалту. Яны лупцавалі і высмейвалі сваіх дзяцей, шырока выкарыстоўвалі чорную магію для таго, каб пашкодзіць пасевы сваіх суседзяў.

У людзей племені *тчамбулі* гендэрныя ролі размяркоўваліся супрацьлегла звыклым для нашай культуры стэрэатыпам. Жанчыны былі карміцелькамі сям'і: лавілі рыбу, займаліся ткацтвам, гандлявалі. Яны апрачаліся проста, добра ладзілі паміж сабою, характарызаваліся спрытнасцю, шчырасцю, працавітасцю. Мужчыны племені, наадварот, большую частку дня праводзілі ў мужчынскіх цырыманняльных дамах, дзе ўпрыгожвалі сябе пер'ямі

і раслінамі, адпрацоўвалі танцавальныя крокі, займаліся разьбярствам і маляваннем, пляткарылі і абмяркоўвалі святачныя цырымоніі.

У выніку свайго даследавання Мід прыйшла да высновы, што гендэрныя ролі ў значнай ступені абумоўлены культурна, і вынікаюць з такіх фактараў, як умовы навакольнага асяроддзя, эканамічны ўклад, адаптыўная стратэгія, узровень развіцця сацыяльнай арганізацыі і г.д.⁴⁵

Гендэрныя ролі цесна звязаны з гендэрнай стратыфікацыяй. Крос-культурныя даследаванні дазволілі выявіць шэраг заканамернасцяў. Культурная каштоўнасць жанчын у грамадстве ўзрастае тады, калі яны здабываюць больш, альбо столькі ж сродкаў да існавання, колькі мужчыны. Так, у эскімосаў і інуітаў, у якіх вядучую ролю ў жыццязабеспячэнні адыгрываюць паляванне і марскі зверабойны промысел, статус жанчын невысокі, у той час як у збіральнікаў трапічных і субтрапічных рэгіёнаў, там, дзе збіральніцтва забяспечвае больш прадуктаў харчавання, чым паляванне, можна назіраць роўны статус мужчыны і жанчыны.

Па меры развіцця індустрыяльнага і пост-індустрыяльнага грамадства, гендэрны крытэрыі паступова адыходзіць на другі план. Запатрабаванасць жаночай працы ў сферы адукацыі, медыцыны, высокіх тэхналогій, пераважанне малых сем'яў прыводзяць да нівеліравання сацыяльных роляў мужчыны і жанчыны.

Універсальным для ўсіх чалавечых супольнасцей з'яўляецца падзел на сацыяльныя групы, заснаваны на сямейных і сваяцкіх сувязях. У традыцыйных грамадствах, альбо у грамадствах, дзе захоўваюцца моцныя перажыткі традыцыйнага ўкладу, сямейныя і роднасныя сувязі маюць вялікае значэнне. Людзі старэйшага пакалення карыстаюцца глыбокай пашанай і аўтарытэтам у сям'і. Аднак па меры мадэрнізацыі і станаўлення урбанізаванага грамадства сваяцтва паступова траціць сваё значэнне. У развітых краінах з рынкавай эканомікай дарослыя дзеці не чакаюць матэрыяльнай падтрымкі з боку бацькоў; пры гэтым большасць пажылых людзей не разлічвае на догляд з боку дзяцей у глыбокай старасці, і апошнія гады свайго жыцця праводзіць у спецыяльных пансіянатах і дамах для старых.

Найбольш важнымі фактарамі размежавання і падзелу людзей на групы ў сучасных урбанізаваных грамадствах з'яўляюцца сацыяльнае расслаенне (сацыяльная стратыфікацыя) і этнічнасць.

4.2. Гістарычныя формы сацыяльнай стратыфікацыі

Сацыяльнае расслаенне, ці стратыфікацыя – падзел людзей на слаі (“страты”) з розным узроўнем дабрабыту, прэстыжу і ўлады. Працэс сацыяльнага расслаення ўзмацняецца па меры развіцця грамадства, росту

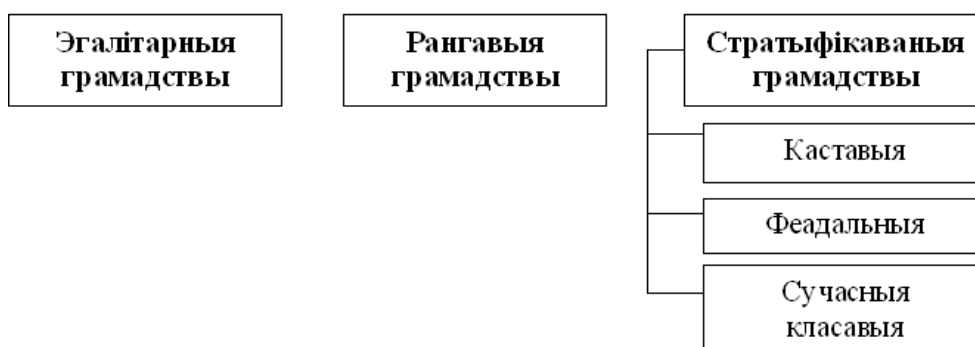
⁴⁵ Bates D.G., Plog F. Cultural anthropology. McGraw-Hill, 1990, p.236.

вытворчасці, спецыялізацыі працы. Змена адаптацыйнай стратэгіі прыводзіць да зменаў у традыцыйнай сістэме сацыяльнай стратыфікацыі.

У стратыфікаваных грамадствах заўсёды існуе сістэма ідэалагічнага абгрунтавання сацыяльнай няроўнасці. Сацыяльная стабільнасць у грамадстве падтрымліваецца да таго часу, пакуль людзі захоўваюць веру ў справядлівасць пануючай ідэалогіі.

У малых грамадствах магчымасць узнікнення сацыяльных канфліктаў зводзіцца да мінімуму. Верагоднасць узнікнення канфліктаў узрастае разам з паглыбленнем сацыяльнай няроўнасці. Для буйных урбанізаваных грамадстваў звычайнай з'явай з'яўляюцца парушэнні парадку, паўстанні. Абвастранне сацыяльных канфліктаў стымулюе правядзенне рэформаў, якія прыводзяць да новых сацыяльных зменаў.

У сучаснай культурнай антрапалагіі прынята вылучаць некалькі гістарычных тыпаў сацыяльнай стратыфікацыі:

4.2.1. Эгалітарныя грамадствы

Дробныя грамадствы паляўнічых і збіральнікаў, а таксама ранніх земляробаў характарызуюцца амаль поўнай адсутнасцю сацыяльнага расслаення, таму іх называюць *эгалітарнымі** (ад фр. *egalitaire* – роўнапраўны). Матэрыяльная культура паляўнічых і збіральнікаў зведзена да мінімуму, а ўласнасць на рэчы і прадметы яшчэ не мае вялікай каштоўнасці. Унутры такіх грамадстваў пануе прынцып усеагульнай роўнасці, аднак гэты прынцып закранае толькі прадстаўнікоў сваёй супольнасці (рода, племені), і не распаўсюджваецца на прадстаўнікоў іншаэтнічных груп.

Падзел на сацыяльныя групы ўнутры такіх грамадстваў залежыць ад полу і ўзросту. Лідары вылучаюцца толькі дзякуючы асабістым здольнасцям, улада яшчэ не перадаецца ў спадчыну. Пры сутыкненні з больш развітымі грамадствамі эгалітарызм малых народаў мае тэндэнцыю разбурацца. Аднак эгалітарызм у вялікіх грамадствах не знікае цалкам. Эгалітарныя нормы звычайна захоўваюцца сярод прадстаўнікоў ніжэйшых сацыяльных слаёў.

4.2.2. Рангавыя грамадствы

Рангавыя грамадствы ўяўляюць сабой пераходны тып ад малых да вялікіх грамадстваў. Гэта больш буйныя, чым племя, але драбнейшыя, чым дзяржава, аб'яднанні людзей. Памеры такіх супольнасцяў могуць налічваць ад 1 да 100 тысяч чалавек. У рангавых грамадствах людзі падзяляюцца на групы адпаведна статусу (роду заняткаў, заможнасці) пераважна па гарызанталі, пры гэтым прэстыж і ранг вызначаюцца ступенню генеалагічнай блізкасці да правадыра.

Для абазначэння іерархічна арганізаванага грамадства, у якім адсутнічае разгалінаваны апарат дзяржаўнага кіравання, а сацыяльная стратыфікацыя заснавана на кроўна-роднасных адносінах, прыняты тэрмін **“правадырства”** (англ. *“chiefdom”*, руск. *“вождество”*). Паняцце “правадырства” ўпершыню ў навуковы зварот увёў Э. Сэрвіс у 1955 г., абазначыўшы ім універсальную форму палітычнай і эканамічнай арганізацыі, якая істотна адрозніваецца ад племені і дзяржавы⁴⁶.

Правадырства звычайна складаецца з мноства вёсак з насельніцтвам у некалькі тысяч чалавек, аб'яднаных не дзяржаўнымі ці адміністрацыйнымі, а нейкімі ўмоўна-дагаварнымі і сакральнымі межамі, пазначанымі культавымі збудаваннямі, камянямі, фетышамі.

Правадырства звычайна мае цэнтр улады, часта з храмам (ці свяцілішчам) і рэзідэнцыяй правадыра. Тут могуць адбывацца рознага роду абрады, цырымоніі, значныя для ўсяго насельніцтва. Усе сацыяльныя адносіны ў правадырствах рэгулююцца сістэмай роднасці; пры гэтым, як і раней, захоўвае сваё значэнне полавая і ўзроставая прыналежнасць.

Зараз прынята лічыць, што стварэнне мегалітычных культур у Еўропе адносіцца да перыяду росквіту правадырстваў. Пачынаючы з моманту пераходу да вытвараючай гаспадаркі і да экспансіі Рымскай імперыі, большасць насельніцтва Еўропы знаходзілася на стадыі правадырстваў. Правадырствы былі адзінай формай праўлення ў варвараў, якія насялялі перыферыю Рымскай імперыі. Трансфармацыя гэтых правадырстваў у цэнтралізаваныя дзяржавы адбылася толькі ў эпоху Сярэднявечча.

У наш час правадырствы захаваліся ў Палінэзіі, Новай Гвінеі і Трапічнай Афрыцы. Палінэзію вучоныя называюць “лабараторыяй правадырстваў”. У перыяд паміж 200 г. да н.э. і 1000 г. н.э. палінезійцы, асвойваючы новыя астравы, стваралі новыя астраўныя правадырствы, часткова ізаляваныя, часткова звязаныя ўзаемнай сеткай камунікацый⁴⁷.

Зараз лічыцца, што правадырствы могуць перарастаць непасрэдна ў раннія дзяржавы, а могуць працяглы час кансервавацца і нават рэгрэсіраваць.

4.2.3. Каставыя грамадствы

⁴⁶ Добренёв В.И., Кравченко А.И. Социальная антропология. Москва, 2005, с.577

⁴⁷ Тамсама, с. 582

Каставыя грамадствы развіваюцца з рангавых сістэм. У такіх грамадствах людзі ад нараджэння належаць да спецыфічных паводле роду заняткаў эндагамных груп (каст), якія ўтвараюць складаную іерархічную сістэму. Каставая сістэма існавала ў даіндустрыяльнай Японіі, у некаторых грамадствах Паўночнай Афрыкі да пачатку каланіяльнай эпохі. Аднак найлепш даследавана індыйская каставая сістэма.

Індыйская сістэма каст узнікла ў выніку заваявання вандроўнымі арыійскімі плямёнамі старажытнай Харапскай цывілізацыі прыкладна каля 1500 год да н.э. і далейшага зліцця дзвюх культурных сістэм. Вядома, што старажытныя арыі ў перыяд першапачатковага засялення Індыі ўжо дзяліліся на чатыры галоўныя сацыяльныя групы, пазней названыя “*варнамі*” (з санскр. літаральна – якасць, колер). Да іх адносяцца *брахманы* (жрацы, вышэйшая варна), *кшатрыі* (кіраўнікі дзяржаў, вайсковая арыстакратыя, ваяры), *вайшы* (гандляры, жывёлаводы і земляробы) і *шудры* (служы і рознаробчыя). У старажытнасці сэнс каст зводзіўся да паняцця розных ступеняў духоўнага прасвятлення; прадстаўнікам вышэйшых варнаў не дазвалялася сыходзіцца з людзьмі з ніжэйшых варнаў, каб пазбегнуць пераходу ў ніжэйшую ступень.

У часы ўзвышэння індуізму з простага сістэмы чатырох варнаў утварылася складаная іерархічная сістэма, якая вызначыла строгі парадак суадносін розных сацыяльных груп. У кожнай геаграфічнай вобласці Індыі сфарміравалася свая, асобная і незалежная лесвіца лакальных кастаў – *джаці**. Джаці – закрытая радавая група са спецыяльным прафесійным заняткам, які даваў магчымасць абменьвацца прадуктамі з іншымі кастамі.

Індыйская каставая сістэма знайшла ідэалагічнае абгрунтаванне ў індуізме. Індуісты вераць у рэінкарнацыю (перасяленне душ) і лічаць, што той, хто выконвае правілы сваёй касты, у наступным жыцці будзе належаць да больш высокай касты; той жа, хто парушае гэтыя правілы, наадварот, страціць свой статус.

Дакладная колькасць індыйскіх каст невядома. Афіцыйная тэндэнцыя прымяняць значэнне каставай сістэмы прывяла да таго, што ў перапісах насельніцтва знікла адпаведная графа. У апошні раз звесткі аб колькасці каст былі апублікаваныя ў 1931 г., калі было зарэгістравана каля 3 000 каст. Але гэтая лічба не абавязкова ўключае ўсе мясцовыя падкасты, якія функцыянуюць як самастойныя сацыяльныя групы.

Шырока распаўсюджана меркаванне, што ў сучаснай індыйскай дзяржаве касты страцілі ранейшае значэнне. Аднак гэта далёка не так. Усеагульнае выбарчае права і запатрабаванасць у падтрымцы электарата надалі новую значнасць карпаратыўнаму духу і ўнутранай згуртаванасці каст. З прычыны гэтага каставыя інтарэсы сталі важным фактарам падчас выбарчых кампаній.

Тым не менш, нягледзячы на тое, што касты ў Індыі існавалі на працягу больш за два тысячагоддзі, іх уплыў і значэнне ў грамадстве паступова зніжаецца. У вялікіх гарадах касты асабліва хутка губляюць сваё значэнне сярод ліберальнай інтэлігенцыі, а таксама ў бізнэс-супольнасці. У шматлікіх

фірмах і карпарацыях пасоўванне па службе звязана, у першую чаргу, з індывідуальнымі здольнасцямі, а не з сацыяльным паходжаннем⁴⁸.

4.2.4. Феадальныя грамадствы

У аграрных грамадствах, заснаваных на стратэгіі ворыўнага землеўладання, развіваецца феадальная сістэма сацыяльнага расслаення. Феадалізм – грамадскі лад, заснаваны на прыватнай уласнасці на зямлю разам з сялянамі. У феадальнай сістэме вылучаюцца дзве асноўныя сацыяльныя групы – феодальныя землеўладальнікі, якія валодаюць юрыдычным правам на зямлю, і феадальныя залежныя сяляне. Сяляне апрацоўваюць зямлю, феодальныя жывуць за кошт прысваення часткі прадуктаў і працы сялян. У адказ феодальныя землеўладальнікі забяспечваюць сялянам збройную абарону. Акрамя асноўных сацыяльных груп у феадальных грамадствах вылучаюцца такія катэгорыі насельніцтва, як хатнія чэлядзь, збройнікі, прыдворныя блазнюкі, святары. Усе феадальныя грамадствы схільныя да войнаў і нестабільнасці.

4.2.5 Сучасныя класавыя грамадствы

З’яўленне сучаснай сістэмы сацыяльнай стратыфікацыі звязана з развіццём прамысловай вытворчасці і капіталістычных адносін. У межах развітай капіталістычнай сістэмы прынята вылучаць два асноўныя класы, паводле іх адносін да сродкаў вытворчасці: *эксплуататары* (ці *капіталісты*) – тыя, хто валодае сродкамі вытворчасці, прысвойвае прыбытак і кантралюе яго абарот, і *эксплуатуемыя* – тыя, хто прадае сваю вытворчую працу за пэўны заробак. Да іх адносяцца працоўныя, занятыя ў вытворчасці сельскагаспадарчай і прамысловай прадукцыі, у т.л. *пралетарыят* – работнікі буйных заводаў, фабрык і г.д. Паводле марксісцкай тэорыі, у капіталістычным грамадстве вылучаюцца наступныя класы і сацыяльныя групы:

- Буржуазія (прадпрыемальнікі)
- Пралетарыят (працоўныя)
- Інтэлігенцыя
- Сялянства

У сучасных развітых капіталістычных краінах ёсць людзі, чыё класовае становішча цяжка вызначыць з-за складанага падзелу працы ў грамадстве. Так, напрыклад, вылучаецца т.зв. *сярэдні клас* – сукупнасць сацыяльных пластоў насельніцтва, якія займаюць у грамадскай сістэме стратыфікацыі прамежкавае становішча паміж ніжэйшым класам (беднымі) і вышэйшым класам (багатымі). У краінах, якія лічацца развітымі, сярэдні клас складае найбольш шматлікую групу насельніцтва.

⁴⁸ Кастовая сістэма // India.ru [Электронны рэсурс]. – М., 2000–2006. – Режим доступу: <http://alfate.narod.ru/kasti.htm>

Упершыню паняцце “сярэдня пласты” у дачыненні да грамадства выкарыстаў яшчэ Арыстоцель, які сцвярджаў, што чым большай будзе гэтая сярэдняя частка грамадства, тым больш стабільным будзе і само грамадства. У сучасных развітых краінах сярэдні клас забяспечвае ўвядзенне інавацый і ўзнаўленне кваліфікаваных кадраў, а таксама падтрыманне стабільнасці ў грамадстве. Сярэдні клас з’яўляецца эканамічнай апорай любой дзяржавы.

Адзіных крытэрыяў вылучэння сярэдняга класа не існуе. Звычайна ў якасці асноўных аб’ектыўных крытэрыяў называюць узровень адукацыі і прыбыткаў, стандарты спажывання, валоданне матэрыяльнай або інтэлектуальнай уласнасцю, а таксама здольнасць да высокакваліфікаванай працы. Акрамя гэтых аб’ектыўных крытэрыяў вялікую ролю адыгрывае суб’ектыўнае ўспрыманне чалавекам свайго палажэння як прадстаўніка “сацыяльнай сярэдзіны”.

Калі ў рангавых, каставых і феадальных грамадствах людзі дакладна ведаюць сваё месца ў сацыяльнай іерархіі, пры капіталістычнай сістэме яны не заўсёды ўсведамляюць сваю прыналежнасць да пэўнага класа. У якасці ідэалагічнай каштоўнасці капіталістычнага грамадства дэкларуюцца індывідуальныя дасягненні кожнага, што ўвасабляецца ў канцэпцыі “грамадства роўных магчымасцяў”.

4.2.6 Камуністычныя грамадствы

Яшчэ ў XVI ст. у Еўропе пачалі з’яўляцца ідэі аб тым, што сацыяльная няроўнасць не з’яўляецца спрадвечным атрыбутам грамадства. Гэта прывяло да ўзнікнення разнастайных тэорый сацыяльнай роўнасці і мары аб стварэнні эгалітарных грамадстваў на базе індустыяльнага спосабу вытворчасці. Гэтыя погляды знайшлі ўвасабленне ў тэарэтычных канцэпцыях утапістаў, камуністаў, сацыялістаў і анархістаў.

У Расіі, пасля прыходу партыі большавікоў да улады ў 1917 г., была здзейснена спроба стварэння грамадства, заснаванага на агульнай уласнасці на сродкі вытворчасці і роўным размеркаванні. У XX ст. амаль 30 краін свету абралі камуністычны шлях развіцця. Усе камуністычныя грамадствы мелі агульную тэарэтычную базу:

- мінімум няроўнасці ў плане маёмасці і ўлады;
- дзяржаўнае планаванне (планавая эканоміка);
- дзяржаўная альбо калектыўная уласнасць.

Аднак на самой справе камуністычныя грамадствы так і не сталі паспраўднаму эгалітарнымі. Партыйная эліта, якая мела доступ да пераразмеркавання рэсурсаў, забяспечыла сабе значныя эканамічныя прывілеі. Планавая эканоміка аказалася неэфектыўнай і не здолела канкураваць з эканомікай рынкавай. Ураўняльны прынцып аплаты працы прыводзіў да адсутнасці ў работнікаў асабістай зацікаўленасці, і як вынік – да зніжэння якасці вырабляемай прадукцыі. Фінансаванне сфер спажывання і

абслугоўвання па “рэшткаваму прыныпу” спарадзіла сур’ёзную праблему дэфіцыта.

Далейшае гарманічнае развіццё посткамуністычных краін можа быць забяспечана пры ўмове дасягнення разумнага балансу паміж рынкавай эканомікай, дзяржаўным рэгуляваннем і захаваннем сацыяльна-арыентавай дзяржаўнай палітыкі.

4.3. Этнічнасць

Этнічнасць – пачуццё этнічнай групавой еднасці паводле антытэзы “мы – яны”. *Ксенафобія* (боязь чужынцаў) уяўляе сабой глабальны феномен, уласцівы ўсім грамадствам.

Этнічнасць набывае асаблівае значэнне ў комплексных (вялікіх) грамадствах. Нягледзячы на гэта пасля II Сусветнай вайны некаторыя сацыёлагі, упэўненыя ў хуткіх глабальных зменах, палічылі, што ў заходніх індустрыяльных дзяржавах этнічнасць у хуткім часе страціць сваё значэнне. Рабіліся прагнозы, што па меры росту камунікацый, геаграфічнай мабільнасці і адукаванасці насельніцтва ўсведамленне этнічнай прыналежасці будзе сцірацца. У Злучаных Штатах у 50-я гг. паўстала т.зв. канцэпцыя “*плавільнага тыгля*”, згодна з якой усе шматлікія этнічныя групы, што пражываюць на тэрыторыі ЗША, хутка “пераплавяцца” ў адзіны амерыканскі народ. Незалежна ў гэты ж самы час у СССР склалася аналагічная канцэпцыя, згодна з якой народы савецкіх рэспублік з цягам часу саллюцца ў адзіную нацыю – савецкі народ. Аднак гэтыя прадказанні не збыліся. Наадварот, на працягу другой паловы XX ст. у свеце нарастае тэндэнцыя да адраджэння этнічнасці. У наш час этнічнасць працягвае адыгрываць важную ролю ў палітычным жыцці.

У ЗША па-ранейшаму захоўваюць сваё значэнне такія этнічныя катэгорыі, як карэнныя амерыканцы, афра-амерыканцы, чыканас, пуэртарыканцы, кітайскія амерыканцы, японскія амерыканцы, італа-амерыканцы, ірландскія амерыканцы, польскія амерыканцы і г.д.

Еўропа ў XX ст. перажывае перыяд этнічнага адраджэння. У якасці прыкладу можна прывесці сітуацыю, якая назіраецца ў Вялікабрытаніі. Так, у Шатландыі, якая з XVIII ст. належыць Вялікабрытаніі, апошнія гады абуджаецца ўсведамленне сваіх адметных этнічных каранёў. Расце папулярнасць старых шатландскіх песень, пашыраецца ўвага да шатландскай гісторыі і культуры. Цікава, што калі шатландзец пераязджае жыць у Лондан, яго этнічная самасвядомасць узмацняецца. У ходзе барацьбы за большую палітычную аўтаномію ў 1999 г. Шатландыя дамаглася ўзнаўлення свайго асобнага парламента. Уласныя традыцыі, заснаваныя на кельцкай спадчыне, адстойваюць валійцы, якія імкнуцца адрадзіць сваю мову, разглядаючы яе не толькі як сродак зносін, але і як увасабленне ўласнай культуры і гісторыі. Валійскія экстрэмісты падпальваюць загарадныя дамы англічан. У Францыі за большую культурную самастойнасць змагаюцца баскі, брэтонцы, карсіканцы.

Псіхалагі паспрабавалі патлумачыць прычыны феномена адраджэння этнічнасці. У сучасных развітых урбанізаваных грамадствах чалавек існуе ва ўмовах ананімнасці, разарванасці сямейных і суседскіх сувязей. Без сацыяльнай падтрымкі індывід перажывае унутраныя канфлікты, разлад з самім сабой, страту сэнсу існавання. Этнічная група – супольнасць, якая мае глыбокія гістарычныя карані. Вядучай прыкметай этнічнасці з’яўляецца пачуццё пераймальнасці, непарыўнай сувязі з мінулым. Роля этнічнасці складаецца ў падтрыманні псіхалагічнай стабільнасці індывіда, пераадоленні розных форм адчужанасці, наданні сэнсу існавання⁴⁹.

Ва ўмовах урбанізацыі чалавек часта сутыкаецца з людзьмі рознага паходжання. Наяўнасць пачуцця ўласнай адметнасці залежыць ад фактараў, якія садзейнічаюць альбо захаванню межаў, альбо асіміляцыі (працэс сцірання адрозненняў). Можна вылучыць шэраг фактараў захавання (альбо разбурэння) этнічнасці:

Табліца 4.1

Фактары захавання (альбо разбурэння) этнічнасці

<i>Узоры шлюбаў</i>	Шлюб у межах адной этнічнай групы замацоўвае групавую аднароднасць і, наадварот, міжэтнічныя шлюбы размываюць пачуццё этнічнасці. Масавыя міжэтнічныя шлюбы могуць спрыяць узнікненню новых этнічных груп.
<i>Працоўная спецыялізацыя</i>	Фарміруецца ва ўмовах шматэтнічнасці. Спрыяе захаванню этнічнай самабытнасці (але рэдка прыводзіць да гарманічных стасункаў паміж этнасамі).
<i>Дэмаграфія</i>	У сітуацыі, калі адбываецца дэмаграфічны хуткі рост насельніцтва, этнічная група пашырае свае межы за кошт іншых народаў, і наадварот.
<i>Палітыка</i>	Этнічныя адносіны ўплываюць на палітыку і, у сваю чаргу, залежаць ад яе. Этнічнасць – цэнтральная з’ява сучаснага палітычнага жыцця.

Этнічнасць можа выцясняць альбо нівеліраваць іншыя адрозненні, напрыклад, класавыя. Адраджэнне этнічнасці ва Усходняй Еўропе – з большага рэакцыя на палітычныя і эканамічныя ўмовы, якія склаліся ў канцы XX ст.

Рост этнічнай свядомасці можа быць вынікам навязаных этнічных катэгорый. Для таго, каб адчуць сваю адметнасць, часта неабходны знешні штуршок. Так, у Аўстраліі да пачатку еўрапейскай каланізацыі этнічная свядомасць аўстралійскіх абарыгенаў была размытая. З’яўленне на кантыненте еўрапейскіх каланізатараў прывяло да росту самасвядомасці, усведамлення карэннымі аўстралійцамі сваёй этнічнай адметнасці.

⁴⁹ Белик, А.А. Психологическая антропология. История и теория. М., 1993, с. 149.

У сучасным свеце востра стаяць праблемы карэнных народаў. Адна з галоўных болевых кропак сучаснага свету – змаганне карэнных народаў за права захоўваць сваю адметнасць і выкарыстоўваць свае рэсурсы па ўласнаму разуменню.

Літаратура:

1. Говард М. Сучасная культурная антрапалогія: навучальны дапаможнік. Мінск, 1995.
2. Добренёв В.И., Кравченко А.И. Социальная антропология. Москва, 2005.
3. Bates D.G., Plog F. Cultural anthropology. McGraw-Hill, 1990.
4. Kottak C.P. Anthropology: the exploration of human diversity. McGraw-Hill, 1991.

Кантрольныя пытанні:

1. Пералічыце ўніверсальныя для ўсіх культур крытэрыі падзелу людзей на сацыяльныя групы.
2. Чаму ў эгалітарных грамадствах сацыяльнае расслаенне зведзена да мінімуму?
3. Прывядзіце прыклады рангавых грамадстваў.
4. Чым адрозніваюцца паняцці “каста” і “джаці”?
5. Раскрыйце сутнасць паняцця “сярэдні клас”.
6. З курса “Этналогія” ўгадайце прыкметы этнасу. Якія гістарычныя тыпы этнічных супольнасцяў вы ведаеце?
7. Пералічыце фактары, якія спрыяюць захаванню ці разбурэнню этнічнасці.

ТЭМА 5: КУЛЬТУРА – КАМУНІКАЦЫЯ - МОВА

5.1. Сістэмы камунікацыі

5.2. Мова і культура

5.3. Лінгвістычная варыятыўнасць

5.1. Сістэмы камунікацыі

Камунікацыя⁵⁰ (ад лац. *communicatio*) – абмен інфармацыяй, перадача і прыём сігналаў. Абмен інфармацыяй – адна з універсальных праяў жыцця⁵¹, а таксама ўмова выжывання, сродак адаптацыі да навакольнага асяроддзя. Кожны біялагічны від мае сваю сістэму камунікацыі; пры гэтым сістэмы камунікацыі ў сацыяльных жывёл найбольш складаныя і вызначаюць здольнасць асобін аб'ядноўваць свае намаганні, падпарадкоўваць свае паводзіны агульным мэтам.

Працэс камунікацыі заснаваны на выкарыстанні знакаў і сімвалаў. **Знак** – гэта тое, што перадае інфармацыю. Паводле аднаго з вызначэнняў, знак – гэта матэрыяльны прадмет, з'ява ці дзеянне, якія выступаюць як прадстаўнікі іншага прадмета, уласцівасці альбо адносінаў⁵². У якасці знака могуць выступаць фізічны аб'ект, колер, гук, рух, пах і г.д.

Большасць жывых арганізмаў выкарыстоўвае камунікатыўныя сістэмы, заснаваныя на знаках, – т.зв. *закрытыя сістэмы камунікацыі*. У такіх сістэмах кожны знак існуе сам па сабе, мае толькі адно значэнне. Знакі не камбінуюцца паміж сабою, каб утвараць новыя значэнні; здольнасць правільна ўспрымаць сэнс знакаў запраграмавана генетычна.

Уся разнастайнасць сігналаў у розных відаў жывёл па сэнсавым значэнні можа быць аб'яднана прыблізна ў 10 асноўных катэгорый:

- 1) сігналы, прызначаныя палавым партнёрам і магчымым канкурэнтам;
- 2) сігналы, якія забяспечваюць абмен інфармацыяй паміж бацькамі і патамствам;
- 3) крыкі трывогі;
- 4) паведамленні аб наяўнасці ежы;
- 5) сігналы, якія дапамагаюць падтрымліваць кантакт паміж жывёламі з адной зграі;
- 6) сігналы-“пераключальнікі”, прызначаныя для таго, каб падрыхтаваць жывёліну да дзеяння наступных стымулаў. Так, характэрная для

⁵⁰ Тэрмін можа мець розныя значэнні: «шляхі зносін», “форма сувязі”, працэс паведамлення інфармацыі, інш.

⁵¹ Так, для нежывой матэрыі характэрны кругавароты рэчыва і энэргіі, у той час як для жывой разам з абменам рэчывамі і энэргіяй характэрны і абмен інфармацыяй. Інфармацыя перадаецца праз пакаленні генетычна, а таксама ад адной жывой істоты да іншай пасродкам камунікацыі.

⁵² Знак // Советский энциклопедический словарь, М., 1984, с. 464

сабак поза “запрашэння да гульні” папярэднічае гульнявой барацьбе, якая суправаджаецца гульнявой агрэсіўнасцю;

7) сігналы-“намеры”. Напрыклад, птушкі перад узлётам робяць адмысловыя рухі крыламі;

8) сігналы, звязаныя з выразам агрэсіі;

9) сігналы міралюбнасці;

10) сігналы незадаволенасці (фрустрацыі)⁵³.

Чалавек, а таксама некаторыя вышэйшыя прыматы, выкарыстоўваюць *адкрытыя сістэмы камунікацыі*, заснаваныя на сімвалах (тое ж, што *сімвалічныя сістэмы камунікацыі*).

Сімвал – знак з адвольным значэннем. Сімвалы можна аб’ядноўваць, камбінаваць для ўтварэння новых значэнняў. Кожнае слова чалавечай мовы – гэта сімвал. Для абазначэння аднаго і таго ж аб’екта могуць выкарыстоўвацца розныя сімвалы; разам з тым кожны асобны сімвал можа мець розныя значэнні. Для сімвалаў уласціва абстрактнасць. Сімвалічная сістэма камунікацыі больш гнуткая. Так, чалавецтва не абмежавана пэўным наборам знакаў, па меры развіцця культуры людзі пастаянна ствараюць новыя тэрміны і паняцці. Чалавек можа выкарыстоўваць як вербальныя (моўныя), так і невербальныя сродкі камунікацыі.

Вербальная камунікацыя, заснаваная на выкарыстанні мовы, з’яўляецца найбольш важным сродкам перадачы і атрымання інфармацыі ў чалавечых супольнасцях. Мова – базавы элемент культуры. З’яўленне і развіццё мовы непасрэдна звязаны з развіццём абстрактнага мыслення. Здольнасць да карыстання мовай уласціва чалавеку ад прыроды і абумоўлена спецыфічнай арганізацыяй галаўнога мозга і галасавога апарату.

Мова – не толькі сродак камунікацыі паміж людзьмі, але і сродак перадачы культурнай інфармацыі ад пакалення да пакалення. Мова дазваляе не толькі рэагаваць на бягучыя падзеі, але ў абстрактнай форме захоўваць і перадаваць інфармацыю аб адсутных прадметах, а таксама аб падзеях мінулага і будучыні.

Акрамя таго, мова ўплывае на наша ўспрыняцце свету і лад мыслення. Мова існуе ў чалавечым мысленні, яе нельга назіраць. У адрозненні ад мовы, *маўленне* – аформленая слоўная дзейнасць, якую можна назіраць.

Невербальная камунікацыя ўключае ўсе формы перадачы інфармацыі без дапамогі мовы. Невербальная камунікацыя робіць чалавечы соцыум падобным да супольнасцяў іншых жывых арганізмаў. Аднак у чалавека невербальная камунікацыя суіснуе з вербальнай і знаходзіцца пад моцным уплывам апошняй. Невербальную камунікацыю можна класіфікаваць паводле каналаў перадачы інфармацыі. Да такіх каналаў адносяць знешні выгляд чалавека; рухі цела, жэсты, міміку, позы; інтанацыі голаса, рознага роду

⁵³ Сотская М.Н. Коммуникация у животных // Зоопсихология. Учебник on-line [Электронный ресурс]. – М., 2003. – Режим доступа: http://imp.rudn.ru/psychology/animal_psychology/5.html#5.2

прыдыханні і паўзы ў маўлені; верагодна, таксама хімічныя сігналы і фізічныя палі.

Невербальная камунікацыя ў чалавечых супольнасцях адказвае не менш як за 55 % паведамленняў, якія перадаюцца людзьмі, і адыгрывае важную ролю ў высвятленні міжасабовых адносін. Палітолагі адзначаюць, што не менш важнае значэнне невербальная камунікацыя мае ў палітычных сітуацыях – у ходзе камунікацыі паміж лідэрам і яго прыхільнікамі, паміж людзьмі ў натоўпе і г.д. У гэтай сувязі невербальная камунікацыя з’яўляецца прадметам даследавання не толькі антрапалогіі, але і такой спецыфічнай дысцыпліны, як *біяпалітыка*. Да спецыяльных дысцыплін, якія вывучаюць невербальную камунікацыю, адносяць кінэзіку і пракземіку.

Кінэзіка* – даследаванне камунікацыі жэстамі, “мовы цела”. Напрыклад, паварот галавы “управа-улева” азначае “не” у многіх культурах. Некаторыя даследчыкі лічаць гэты сігнал універсальным і выводзяць яго з адмовы груднога дзіцяці ад далейшага кармлення⁵⁴. Хаця ў некаторых краінах, напрыклад, у Балгарыі, паварот галавы “управа-улева” азначае сцвярджальны адказ.

Пракземіка* – даследаванне культурнага выкарыстання прасторы, звязанага са ступенню фармальнасці альбо інтымнасці ўзаемаадносін.

Чалавек мае прыроджаную здольнасць правільна інтэрпрэтаваць многія з невербальных сігналаў, агульных не толькі для розных культур чалавечага грамадства, але і адпаведных сігналам чалавекападобных малпаў. Паходжанне гэтых сігналаў можна звязаць са стадыяй агульнага продка чалавека і чалавекападобных малпаў, які жыў каля 20 млн год таму. Аднак разам з эвалюцыйна-кансерватыўнай кампанентай невербальнай камунікацыяй, якая назіраецца нават у слепаглуханых ад нараджэння дзяцей (напрыклад, усмех, нахмурванне ілба, топанне нагой і інш.) маецца і вельмі важная яе складовая, якая фарміруецца пад спецыфічным культурным уплывам. Некаторыя невербальныя сігналы, напрыклад, многія жэсты, можна цалкам лічыць прадуктам чалавечай культуры. Напрыклад, каліца з вялікага і ўказальнага пальца азначае “усё О.К.” у Амерыцы, “ноль” альбо “нічога” – у Францыі, “грошы” – у Японіі, і, у рэшце рэшт, запрашэнне да гомасэксуалізму ў Італіі⁵⁵.

Нават у эвалюцыйна-кансерватыўных сігналаў уплыў культуры часта змяняе альбо цалкам пераварочвае іх першапачатковы сэнс. Гэта наглядна відаць на прыкладзе эвалюцыі ўсмешкі, якая ў приматаў першапачаткова азначала падпарадкаванне, затым – сігнал замірэння і буфер агрэсіі. Смех першапачаткова сігналаваў аб угодзе нападу, а затым, у вышэйшых приматаў – аб гульнівай, несур’ёзнай пагрозе (“давай пабораемся”).

⁵⁴ Олескин А.В. Биополитика. Политический потенциал современной биологии: философские, политологические и практические аспекты. М., 2006 г., с. 289.

⁵⁵ Олескин А.В. Биополитика. Политический потенциал современной биологии: философские, политологические и практические аспекты. М., 2006 г., с. 294.

5.2 Мова і культура

Культуру немагчыма спасцігнуць асобна ад мовы і наадварот. Мадэлі мовы ўплываюць на нашыя катэгорыі мыслення. Аднак узаемасувязь гэтая не абсалютная. Народы, блізкія па паходжанні і культуры, могуць размаўляць на розных мовах (напрыклад, беларусы і літоўцы); і наадварот, народы, якія гавораць на блізкіх мовах, могуць мець розную культуру (беларусы і балгары).

Антрапалагічная лінгвістыка займаецца вывучэннем ***уплываў культуры на мову***. Відавочна, што на слоўнікавы склад мовы ўплываюць знешняе асяроддзе і гаспадарчы уклад. Спецыфічныя катэгорыі, звязаныя з абазначэннем разнастайных прыродных з’яў, альбо гаспадарчая тэрміналогія ў розных культурах значна адрозніваюцца. Напрыклад, на астравах Фіджы паняцце “снег” зусім адсутнічае, у нашай мове ужываецца адно слова для абазначэння гэтай прыроднай з’явы, а ў народаў поўначы, такіх як эскімосы і саамы, маецца шмат абазначэнняў для розных станаў снегу.

Агульны слоўнікавы склад мовы залежыць ад ступені развіцця грамадства і тыпу культуры. Па меры эвалюцыі культуры і грамадства назіраецца тэндэнцыя да павелічэння колькасці абстрактных катэгорый. Развіццё пэўнага паняцця ці катэгорыі адлюстроўвае яе важнасць для грамадства. У многіх народаў з “прымітыўным”, ці “прыродным” светаглядам у мове адсутнічае катэгорыя часу⁵⁶. Паводле аднаго з меркаванняў, лінейны час з умоўнай кропкай адліку, прыняты ў нашай культуры, з’яўляецца адным з дасягненняў міжземнаморскай цывілізацыі.

У якасці іншага прыкладу ўплыву культуры на мову можна прывесці ўжыванне такіх катэгорый, якія адсутнічаюць у мовах еўрапейцаў. У мове паўночна-амерыканскіх індзейцаў *квакіютль*, якую даследаваў Франц Боас, ў дзеяслове, разам са знаёмымі ў еўрапейскіх мовах катэгорыямі часу і трывання, выражаецца таксама граматычная катэгорыя “*эвідэнцыяльнасці*”: дзеяслоў суправаджаецца суфіксам, які паказвае, ці з’яўляецца чалавек, які прамаўляе, сведкам дзеяння, апісанага гэтым дзеясловам, альбо даведаўся аб ім з чужых слоў.

На лексіку і слоўнікавы склад мовы значны ўплыў аказвае сацыяльны фактар. У межах адной культуры прадстаўнікі розных сацыяльных груп могуць выкарыстоўваць розныя варыянты адной мовы (*сацыяльныя дыялекты*).

Не менш важным з’яўляецца ***ўздзеянне мовы на культуру***. Мова дапамагае фарміраваць нашае ўспрыманне свету. У якасці прыкладаў звычайна прыводзяць тэрміналогію, якая ўжываецца для сістэмы абазначэння колераў, частак цела, тэрмінаў роднасці. Так, у некаторых афрыканскіх народнасцях успрыняцце колеру абмежавана толькі чырвоным і сінім, паколькі маюцца толькі два слова для абазначэння колераў. У выніку гэтыя людзі не вылучаюць такія колеры, як аранжавы, жоўты, зялёны. У славянскіх мовах ужываецца адно

⁵⁶ Напрыклад, чукчы не могуць адказаць на пытанне, колькі ім год, паколькі лічаць падобны адлік бессэнсоўным.

універсальнае слова для абазначэння такой часткі цела, як рука, у той час у англійскай мове маюцца розныя словы для абазначэння рукі ніжэй запясця – “*hand*”, і рукі ад пальцаў да пляча – “*arm*”.

У 30-я гг. XX ст. была распрацавана *гіпотэза лінгвістычнай адноснасці, ці гіпотэза Сэпіра-Уорфа*, – канцэпцыя, згодна якой структура мовы прадвызначае мысленне і спосаб спасціжэння рэальнасці. Лінгвістычная адноснасць як навуковае паняцце вядзе свой пачатак ад прац заснавальнікаў этналінгвістыкі – амерыканскага антраполога Франца Боаса, яго вучня Эдуарда Сэпіра, і вучня апошняга Бенджаміна Уорфа. У сваёй радыкальнай форме гіпотэза была сфармулявана Уорфам. Мяркуецца, што людзі, якія размаўляюць на розных мовах, па-рознаму ўспрымаюць свет і па-рознаму мысляць. У прыватнасці, стаўленне да такіх катэгорый, як прастора і час, залежаць у першую чаргу ад роднай мовы індывіда. Так, з моўных характарыстык еўрапейскіх моў выводзяцца не толькі ключавыя асаблівасці еўрапейскай культуры, але і важнейшыя дасягненні еўрапейскай навукі (напрыклад, карціна свету, адлюстраваная ў класічнай ньютанаўскай механіцы).

Ускосным сведчаннем пранікнення гіпотэзы Сэпіра-Уорфа ў масавую свядомасць з’яўляецца т.зв. “фемінісцкі варыянт” гіпотэзы, згодна з якім мова, у сілу свайго “андрацэнтрызму”, навязвае людзям карціну свету, у якой жанчынам адводзіцца падпарадкаваная роля. У гэтай сувязі фемінісцкі патрабуюць рэфармавання мовы. Напрыклад, у англійскай мове прапаноўваецца замена словаўтваральнага элемента “*man*” (які адначасова абазначае паняцці “мужчына” і “чалавек”) на больш нейтральнае “*person*” (асоба), і г.д.

5.3. Лінгвістычная варыятыўнасць

У сучасным свеце налічваецца каля 5-6 тысяч моў. Дакладную колькасць моў у свеце цяжка вызначыць. Гэта абумоўлена адсутнасцю акрэсленых межаў паміж мовамі і дыялектамі бясписьменных народаў.

Дыялект – аформлены моўны варыянт, які існуе ў межах пэўнай геаграфічнай альбо сацыяльнай супольнасці. Крытэрыем дыялекту з’яўляецца магчымасць узаемнага паразумення паміж людзьмі, якія размаўляюць на розных дыялектах адной мовы.

Сацыяльныя дыялекты складваюцца ў людзей з розным сацыяльным статусам. Сувязь мовы з сацыяльным асяроддзем вивучае такая спецыяльная дысцыпліна, як *соцыялінгвістыка*. Вядома таксама, што мадэлі моўных паводзін адрозніваюцца ў мужчын і жанчын.

У наш час існуе сем моў, якія лічацца “сусветнымі”. Да іх адносяцца *англійская, іспанская, арабская, руская, французская, нямецкая, партугальская*. Кожная з гэтых моў распаўсюджана на тэрыторыях некалькіх дзяржаў, што мае свае гістарычныя прычыны. Такія мовы, як *кітайская, хіндзі і урду* таксама

ўваходзяць у лік найважных моў свету, але на міжнароднай арэне яны менш папулярныя.

Табліца 5.1.

Галоўныя мовы свету

Мовы	Колькасць людзей
Кітайская	1,075,000,000
Англіійская	514,000,000
Хіндзі	422,000,000
Іспанская	425,000,000
Руская	275,000,000
Арабская	256,000,000

У сітуацыі міжэтнічных кантактаў пры вострай неабходнасці дасягнуць узаемапаразумення, часта ўзнікае спрошчаная гібрыдная мова – **піджын**. Тэрмін гэты ўпершыню з’явіўся ў Кітаі ў сярэдзіне XIX стагоддзя, і абазначаў гібрыдную мову, якая склалася ў выніку кантактаў паміж кітайцамі і еўрапейцамі. Зараз тэрмін “піджын” мае ўніверсальнае значэнне. Для пиджынізаваных моў характэрны прымітыўнасць (напрыклад, спрошчаны такія катэгорыі, як род, лік) і абмежаваны слоўнікавы склад (не перавышае 1500 слоў).

Большасць пиджынізаваных моў узнікла ў выніку кантактаў паміж прадстаўнікамі еўрапейскай цывілізацыі і каланізаванымі народамі, альбо як “*лінгва-франка*” – ў выніку гандлёвых адносін.

У якасці прыкладу пиджыну можа прывесці мову *русенорск* – мяшаную руска-нарвежскую мову, якая склалася ў выніку гандлёвых кантактаў паміж рускімі памораі і нарвежцамі на паўночным узбярэжжы Нарвегіі. Мова русенорск існавала з 1750 па 1914 гг., калі вёўся актыўны марскі гандаль зернем і рыбай паміж Нарвегіяй і Памор’ем. У русенорску зафіксавана каля 400 слоў, з якіх 50 % паходзяць з нарвежскай мовы, 40 % – з рускай, астатнія былі запазычаны з англійскай, нямецкай, фінскай, саамскай і інш. моў. Граматыка і фанетыка мовы русенорск надзвычай спрошчаны.

Прыклады слоў і фраз русенорска:

- *Moja pā tvoja.* – Я размаўляю на тваёй мове.
- *Kak sprek? Moje niet forsto.* – Што ты кажаш? Я цябе не разумею⁵⁷.

Калі пиджын пачынае функцыянаваць як родная мова (засвойваецца дзецьмі і становіцца іх роднай мовай), тады яго называюць **крэольскай мовай**⁵⁸. Гэта другая ступень эвалюцыі пиджынаў. Адбываецца далейшае развіццё слоўнікавага складу, сінтаксісу (сувязь слоў у сказах). Існуе меркаванне, што англійская мова спачатку зарадзілася як пиджын (сумесь брыцкай (кельцкай),

⁵⁷ Брок, Ингвиль. Моя-по-твоя. Русско-норвежский язык-пиджин // Оттар. Норвегия и Россия на севере. 1992. № 192. С. 24-28.

⁵⁸ Крэолы – ад ісп. *criollo* 1) нашчадкі першых еўрапейскіх каланізатараў у Лацінскай Амерыцы, пераважна іспанцаў; 2) нашчадкі шлюбаў рускіх з алеутамі, эскімосамі і індзейцамі – Алеуцкая выспа, Аляска.

саксонскай (германскай) і французскай моў), а затым, на пэўным этапе свайго развіцця, функцыянавала як крэольская мова.

Большасць крэольскіх моваў, як і паджынаў, узнікла ў эпоху еўрапейскай каланізацыі Афрыкі, Азіі і Лацінскай Амерыкі ў XV–XX стст. Зараз у свеце існуе больш за 60 крэольскіх моў, усе яны параўнальна маладыя (звычайна налічваюць ад 200 да 500 год). Шэраг крэольскіх моў у наш час функцыянуюць як самастойныя мовы: крэольская мова Гаіці, крэольская мова *кабавердыяну* Каба-Вердэ, *такі-такі* ў Сурынаме, інш. Традыцыйна, ў метраполіі і нават у асяроддзі тых, хто размаўляе на крэольскіх мовах, пануе зняважлівае стаўленне да крэольскай мовы як да “сапсаванай”, “непрэстыжнай”. Большасць сучасных крэольскіх моў захоўвае сувязь з мовай-крыніцай, шэраг крэольскіх моў знаходзіцца на стадыі вымірання, іншыя маюць тэндэнцыю да збліжэння з мовай-крыніцай у ходзе працэса, які завецца “*дэкрэалізацыя*”.

У сітуацыі, калі блізкасць некаторых моў ці дыялектаў выклікае адхіленне ад прынятых маўленчых нормаў, назіраецца такая з’ява, як *лінгвістычная інтэрферэнцыя* (“моўнае накладанне”). Падобныя адхіленні, як правіла, успрымаюцца як “смешны акцэнт”. У якасці прыкладаў лінгвістычнай інтэрферэнцыі можна прывесці такія моўныя варыянты, як “*суржык*” (сумесь рускай і украінскай мовы) і “*трасянка*” (сумесь рускай і беларускай мовы).

Вывучэннем працэсу змен у мове займаецца *гістарычная лінгвістыка*. Усе мовы развіваюцца, працэс трансфармацыі сучасных моў працягваецца і ў наш час, пра што сведчыць перыядычнае змяненне афіцыйных маўленчых норм. Вылучаюць шэраг эвалюцыйных працэсаў:

1) *Выміранне*. У якасці прыкладу можны прывесці мовы *пиктаў* і *корнаў* у Велікабрытаніі, мовы *фракійцаў* і *ілірыйцаў* на Балканах. Выміранню часта папярэднічае перыяд білінгвізму.

2) *Лінгвістычная экспансія* – пашырэнне новай мовы сярод насельніцтва. Як правіла, гэты працэс суправаджаецца паглынаннем элементаў былых моў. У якасці прыкладаў можна прывесці англійскую мову, мовы усходніх славян пасля славянскага рассялення.

3) *Лінгвістычнае памнажэнне* – развіццё вырыянтных маўленчых форм. Прыкладам можа служыць латынь, якая спарадзіла мноства моў сучаснай раманскай моўнай сям’і.

Калі ў мінулым эвалюцыя моў, іх распаўсюджанне альбо знікненне адбывалася ў выніку стыхійных працэсаў, у буйных грамадствах усё большае значэнне набывае свядомае рэгуляванне моўнай сітуацыі ўрадамі краін.

Літаратура:

1. Говард М. Сучасная культурная антрапалогія: навучальны дапаможнік. Мінск, 1995.
2. Bates D.G., Plog F. Cultural anthropology. McGraw-Hill, 1990.
3. Kottak C.P. Anthropology: the exploration of human diversity. McGraw-Hill, 1991.

Кантрольныя пытанні:

1. Чым адрозніваюцца закрытыя і адкрытыя камунікатыўныя сістэмы?
2. Пералічыце формы невербальнай камунікацыі.
3. Якія аспекты камунікацыі даследуюць пракземіка і кінезіка?
4. Прывядзіце прыклады ўплываў культуры на мову.
5. Раскрыйце сутнасць гіпотэзы Сэпіра-Уорфа.
6. Які крытэрыі дазваляе адрозніць мову і дыялект?
7. З курса “Гісторыя першабытнага грамадства” ўгадайце сэнс паняцця “стан першабытнай лінгвістычнай бесперапыннасці”.
8. Прывядзіце прыклады моў паджын і крэольскіх моў. Чым крэольскія мовы адрозніваюцца ад паджынаў?

ТЭМА 6. САЦЫЯЛЬНА-КУЛЬТУРНАЯ АНТРАПАЛОГІЯ І СУЧАСНЫЯ ПРАБЛЕМЫ ЧАЛАВЕЦТВА

- 6.1. *Экалогія чалавека і праблемы адаптацыі*
- 6.2. *Эканамічная няроўнасць*
- 6.3. *Становішча карэнных народаў*

Да глабальных праблем, якія стаяць перад сучасным чалавецтвам, адносяцца наступныя:

- пагроза сусветнай тэрмаядзернай вайны;
- нарастаючы разрыў ва ўзроўні эканамічнага і культурнага развіцця паміж развітымі індустрыяльнымі краінамі Захаду і краінамі, якія развіваюцца, праблемы эканамічнай адсталасці, голаду, галечы і непісьменнасці;
- пагроза вычарпання неабходных прыродных рэсурсаў, уключаючы харчаванне, сыравіну і крыніцы энергіі;
- экалагічны крызіс, звязаны з катастрафічным умяшальніцтвам чалавека ў біясферу, якое суправаджаецца забруджваннем навакольнага прыроднага асяроддзя (атмасферы, глебы, водных басейнаў) адыходамі прамысловай і сельскагаспадарчай вытворчасці;
- імклівы рост насельніцтва (“дэмаграфічны выбух”) у краінах, што развіваюцца, і дэмаграфічны крызіс ў эканамічна развітых краінах з-за падзення нараджальнасці, што суправаджаецца рэзкім састарэннем насельніцтва і пагражае гэтым краінам дэпапуляцыяй;

Сярод іншых глабальных праблем можна назваць міжнародны тэрарызм, пашырэнне наркаманіі і алкагалізму, распаўсюджванне СНІДу і іншыя праблемы аховы здароўя, а таксама праблемы адукацыі і сацыяльнага забеспячэння, культурнай спадчыны і маральных каштоўнасцяў і г.д.

6.1. Экалогія чалавека і праблемы адаптацыі

На розных этапах гістарычнага развіцця чалавецтва выкарыстоўвала розныя стратэгіі адаптацыі. У большасці выпадкаў пераход да новага тыпу адаптыўнай стратэгіі суправаджаўся пашырэннем магчымасцяў выкарыстання рэсурсаў асяроддзя. Разам з тым, актыўнае пераўтварэнне прыроды чалавекам заўсёды спараджала новыя праблемы. Даследаванні ў галіне экалогіі старажытнага насельніцтва паказалі, што сучасны экалагічны крызіс не з’яўляецца першым у гісторыі чалавецтва. Праблемы, звязаныя са змяненнем якасці навакольнага асяроддзя ў выніку дзейнасці чалавека, узніклі ў розныя гістарычныя эпохі. Так, неалітычная і індустрыяльная рэвалюцыі, якія забяспечылі эканамічную інтэнсіфікацыю і пераход да новых сістэм жыццезабеспячэння, спрыялі павелічэнню колькасці і шчыльнасці насельніцтва, аднак на пачатковых этапах прыводзілі да зніжэння якасці жыцця асноўнай масы людзей.

Акрамя глабальнага экалагічнага крызісу, які перажывае сучасная тэхнагенная цывілізацыя, філосафы і антрапалагі адзначаюць т.зв. “**сучасны антрапалагічны крызіс**”, які складаецца ў праблеме захавання чалавечай асобы ва ўмовах узростання ўсебаковых працэсаў адчужэння. Свет, які пастаянна змяняецца, абрывае шматлікія карані, традыцыі, прымушае чалавека адначасова існаваць у розных культурах, прыстасоўвацца да розных абставінаў, якія пастаянна змяняюцца.

Сучасны тэхнагенны свет стварае вялізныя нагрузкі на псіхіку, жыццё чалавека напоўнена стрэсамі, разбуральнымі для здароўя. Абвал інфармацыі, стрэсавыя нагрузкі, хімічнае і радыёактыўнае забруджванне навакольнага асяроддзя, назапашванне шкодных мутацый – усё гэта праблемы сённяшняй рэчаіснасці. Дзякуючы дасягненням у галіне медыцыны сучасная цывілізацыя значна падоўжыла тэрмін чалавечага жыцця, але разам з тым яна зменшыла дзеянне натуральнага адбору, які на пачатку гісторыі чалавецтва выкрэсліваў носьбітаў генетычных памылак з ланцуга змены пакаленняў. З ростам мутагенных фактараў у сучасных умовах біялагічнага ўзнаўлення чалавека ўзнікае небяспека рэзкага пагаршэння генафонду чалавецтва⁵⁹.

6.2. Эканамічная няроўнасць

XX стагоддзе азнаменавалася цеснай інтэграцыяй сусветнай супольнасці. Набіраюць тэмп працэсы глабалізацыі. Навукова-тэхнічны прагрэс спрыяе развіццю сродкаў камунікацыі, стварэнню сусветнай эканамічнай і інфармацыйнай сістэмы. Разам з тым розныя рэгіёны планеты па-ранейшаму характарызуюцца розным ўзроўнем развіцця. Паняцце “развітасць” адлюстроўвае якасць жыцця чалавека, якая мае як матэрыяльны, так і духоўны аспекты. Да матэрыяльнага аспекту адносіцца забяспечанасць харчаваннем, спрыяльнае навакольнае асяроддзе, да духоўнага – магчымасць як мага поўнай рэалізацыі патэнцыялу чалавека ў сацыяльным, палітычным і эканамічным плане.

Для аб’ектыўнай ацэнкі узроўню развіцця краін ААН выкарыстоўвае такія інтэгральны паказчык, як **індэкс развіцця чалавечага патэнцыялу (ІРЧП)**. Штогод ААН складае і публікуе рэйтынгі краін згодна з велічынёй ІРЧП. Індэкс разлічваецца на аснове трох ключавых паказчыкаў дабрабыту чалавека:

- 1) *Індэкс чаканай працягласці жыцця*, які адлюстроўвае стан сістэмы аховы здароўя і сацыяльнага забеспячэння;
- 2) *Індэкс узроўню адукацыі*, які ўлічвае ступень пісьменнасці дарослага насельніцтва і ахопленасці насельніцтва пачатковай, сярэдняй і вышэйшай адукацыяй; характарызуе стан сістэмы адукацыі краіны;

⁵⁹ Кузнецов, А.В. Практикум по философии: Социальная философия. – Минск, 2007. – с. 369

3) *Індэкс валавага унутранага прадукту на душу насельніцтва*, які ўказвае на ўзровень даходаў грамадзян.

Іншымі словамі, сутнасць індэкса можна сфармуляваць наступным чынам: *“жыць доўга і быць здаровым, быць адукаваным і мець нармальны узровень жыцця”*.

Максімальна магчымае значэнне ІРЧП – 1, мінімальнае – 0. ІРЧП, роўны 1, будзе мець краіна, у якой сярэдняя працягласць жыцця складае 85 год (фіксаваны верхні парог для ўсіх краін), ВУП на душу насельніцтва – 40 000 \$ (таксама фіксаваны верхні парог для ўсіх краін), у якой 100 % насельніцтва з’яўляецца пісьменным, а ўсе, хто дасягнуў адпаведнага ўзросту, наведваюць пачатковую альбо сярэднюю школу, навучаюцца ў вышэйшай альбо сярэдняй навучальнай установе. Ніводная краіна свету на сёння не мае ІРЧП, роўнага 1. Згодна з памерам індэксу краіны падзяляюцца на 4 групы:

Група	Паказчык індэксу
Вельмі высокі ІРЧП	> 0,900
Высокі ІРЧП	0,800-0,899
Сярэдні ІРЧП	0,500-0,799
Нізкі ІРЧП	< 0,500

Нягледзячы на тое, што індэкс не прэтэндуе на навуковасць і абсалютную аб’ектыўнасць (не ўсе краіны свету могуць і жадаюць даваць неабходныя статыстычныя даныя), з дапамогай ІРЧП эксперты ААН імкнуцца прыцягнуць увагу сусветных СМІ, парламентаў і урадаў да агульначалавечых праблем.

Сярод краін з вельмі высокім ІРЧП можна назваць Нарвегію, Ісландыю, Канаду, Японію. Большасць краін з нізкім ІРЧП, паводле даных ААН, знаходзяцца ў Афрыцы.

Як адзначае М. Говард, слабаразвітасць – адносна новы феномен. Для слабаразвітых краін глабалізацыя мае негатыўныя наступствы. У інтэграцыі гэтых краін у сусветную сістэму яны занялі нязручныя месцы ў міжнародным падзеле працы⁶⁰. Былыя каланіяльныя краіны пераўтварыліся ў “сыравінныя прыдаткі” багатых краін. Краіна, якая экспартуе сыравіну, у канчатковым выніку атрымлівае значна меншыя прыбыткі, чым краіна, якая вырабляе з гэтай сыравіны гатовую прадукцыю. Зараз слабаразвітыя краіны – не толькі крыніца таннай сыравіны і таннай рабочай сілы, але і рынак збыту тавараў, забароненых альбо абмежаваных ва ўжыванні ў больш развітых краінах.

Слабаразвітасць суправаджаецца залежнасцю ад замежных транснацыянальных кампаній. Такія краіны, як Нігерыя, ці Гватэмала, не маюць магчымасці кантраляваць напрамак развіцця эканомікі сваёй краіны. Шмат краін, што развіваюцца, апынулася пад ціскам пазык і іх урады мала што

⁶⁰ Говард М. Сучасная культурная антрапалогія: навучальны дапаможнік. Мінск, 1995, с. 407.

могуць зрабіць для сваіх народаў. Выплаты па працэнтах за пазыкі развітым краінам перавысілі прыток капіталу з гэтых краін у рэкордных памерах.

Паказальна, што краіны, якія мелі прыбыткі ад залежнасці пэўных краін ці супольнасцяў, звычайна выкарыстоўваюць вайсковую сілу супраць кожнай спробы пераадолець гэтую залежнасць. Умяшальніцтва ва ўнутраную палітыку такіх дзяржаў адбываецца таксама з дапамогай эканамічных мер, такіх як адмовы ў пазыках, гандлёвыя абмежаванні, ці *эмбарга**.

Важнай складовай часткай сусветнай эканомікі пачатку ХХІ ст. сталі транснацыянальныя карпарацыі. Яны валодаюць важнай адаптацыйнай перавагай, паколькі маюць магчымасць эфектыўна перамяшчаць рэсурсы дзеля росту агульнага прыбытку. Транснацыянальныя карпарацыі забяспечваюць стабільнасць буйных індустрыяльных дзяржаў, пры гэтым яны не зацікаўлены інтарэсамі краін, у якіх дзейнічаюць – палітыка інвестыцый і гандлю адлюстроўвае інтарэсы самой карпарацыі, а не нейкай асобнай краіны.

6.3. Становішча карэнных народаў

Найбольш пацярпелі ад наступу заходняй цывілізацыі карэнныя народы каланізаваных альбо інкарпараваных рэгіёнаў (індзейцы ЗША, Канады, аўстралійскія абарыгены, індзейцы Амазоніі), якія страцілі сваю зямлю, аўтаномію, само жыццё. Супраць многіх карэнных народаў праводзілася палітыка *генацыду** – свядомае і сістэматычнае вынішчэнне пэўнай этнічнай групы. Аднак, нават калі этнічныя меншасці фізічна не знішчаюцца, могуць разбурацца іх культурныя традыцыі.

*Этнацыд** – сістэматычнае разбурэнне культуры народа, палітыка, скіраваная на інкарпарацыю меншасцяў у дамінуючую культуру праз заахвочванне ці пад прымусам. Этнацыд грунтуецца на меркаванні, што культура карэннага народа ніжэйшая, і вышэйшая дамінуючая культура павінна яе выцесніць. Адною з галоўных праблем сучаснага свету з'яўляецца змаганне карэнных народаў за права захоўваць сваю незалежнасць, права выкарыстоўваць рэсурсы сваёй краіны на свой уласны розум.

Паказальнай у гэтым сэнсе з'яўляецца гісторыя аўстралійскіх абарыгенаў. Аўстралійскі кантынент адкрыў ў 1770 г. капітан Джэймс Кук, які абвясціў яго брытанскай калоніяй. У адрозненне ад амерыканскіх індзейцаў, якія лічылі тэрыторыю, на якой пражывала тое ці іншае племя, уласнасцю племені, аўстралійскія абарыгены не мелі ўяўленняў аб уласнасці на зямлю, паколькі вялі вандроўны лад жыцця паляўнічых і збіральнікаў. У выніку белыя каланісты без перашкодаў захоплівалі ўсё новыя землі. Абарыгены спачатку лічылі, што суседства белага чалавека не будзе ім перашкодай, аднак у каланістаў з'явіліся статкі авечак, якія выпяцнялі карэнных жыхароў, вытоптвалі тое, што служыла ежай для абарыгенаў. Адсутнасць паняцця ўласнасці прыводзіла да таго, што абарыгены палявалі на гэтых авечак, як на любых

іншых жывёл. Помста фермераў была жорсткай: многія тысячы карэнных жыхароў былі знішчаны, ці сагнаны ў рэзервацыі.

Толькі ў 1967 г. у Аўстраліі былі прыняты змены ў канстытуцыі, якія дэкларавалі роўныя правы для абарыгенаў і астатняга насельніцтва Аўстраліі. Самай вялікай перамогай абарыгенаў стала рашэнне Вярхоўнага суда Аўстраліі, які прызнаў спрадвечнае права абарыгенаў на зямлю. Аднак нават такое рашэнне суправаджалася агаворкай, што яно не распаўсюджваецца на тэрыторыі, якія зараз займаюць вольныя землеўладальнікі⁶¹.

Пачынаючы з 1960-х гг. урад Аўстраліі праводзіць палітыку “рэтрыбалізацыі”, пад якой разумецца адраджэнне культуры абарыгенаў. Так дзяржава імкнецца кампенсавать былую несправядлівасць у дачыненні да карэннага насельніцтва. Абарыгены атрымліваюць перавагу і значныя льготы пры паступленні ў навучальныя установы. Урад узводзіць невялікія дамы, якія бясплатна падстаўляюцца туземным сем’ям. Абарыгены атрымліваюць ад урада значную грашовую дапамогу, якая дазваляе многім не працаваць. У выніку ўтварыўся свой Гарлем, заганае кола п’янства і хуліганства. Акрамя таго, абарыгены па-ранейшаму ў значнай колькасці выміраюць з-за еўрапейскіх хваробаў. Большасць абарыгенаў співаецца, не знаходзячы сабе месца і адчуваючы сябе чужымі ў цывілізаваным жыцці⁶².

Літаратура

1. Говард М. Сучасная культурная антрапалогія: навучальны дапаможнік. Мінск, 1995.
2. Добренёв В.И., Кравченко А.И. Социальная антропология. Москва, 2005.
3. Зотов, А.Ф. Современная западная философия: Учебн. / А.Ф. Зотов. – М.: Высш. Шк., 2001. – 784 с.
4. Кузнецов, А.В. Практикум по философии: Социальная философия. – Минск, 2007. – с.369
5. Bates D.G., Plog F. Cultural anthropology. McGraw-Hill, 1990.
6. Kottak C.P. Anthropology: the exploration of human diversity. McGraw-Hill, 1991.

Кантрольныя пытанні

1. Пералічыце глабальныя экалагічныя праблемы. Што вы ведаеце пра сучасную экалагічную сітуацыю на Беларусі?
2. У чым складаецца сутнасць “сучаснага антрапалагічнага крызісу”?
3. Якія паказчыкі выкарыстоўваюцца пры вылічэнні індэкса развіцця чалавечага патэнцыялу? Якое месца ў рэйтынгу краін займае зараз Беларусь?

⁶¹ Добренёв В.И., Кравченко А.И. Социальная антропология. Москва, 2005, с. 552.

⁶² Добренёв В.И., Кравченко А.И. Социальная антропология. Москва, 2005.

4. У якой частцы свету знаходзіцца большасць слабаразвітых краін? Чым абумоўлены эканамічныя і палітычныя праблемы гэтых краін?
5. Чым адрозніваюцца паняцці “генацыд” і “этнацыд”?

Тэрміналагічны слоўнік

А

Адаптацыя (лац. *adaptatio* прыстасаванне) – прыстасаванне жывых арганізмаў да ўмоў навакольнага асяроддзя з мэтай самазахавання і выжывання.

Адаптыўнасць – метадалагічны прынцып антрапалогіі, паводле якога культура разглядаецца як спосаб прыстасавання да навакольнага асяроддзя.

Адаптыўная стратэгія – шляхі і спосабы ўзаемадзеяння людзей і асяроддзя, заснаваныя на трох элементах культуры: тэхналогія, сацыяльная арганізацыя, ідэалогія.

Адкрытыя сістэмы камунікацыі – сістэмы камунікацыі, заснаваныя на сімвалах.

Акультурацыя (лац. *ac* – да і *cultura*) – працэс узаемаўплыву культур, успрыманне адным народам цалкам або часткова культуры іншага народа.

Анамія (грэч. “*anomo*” беззаконны, некіруемы) – распад сістэмы маральных каштоўнасцяў, разбурэнне пачуцця прыналежнасці індывіда да грамадства.

Антрапалогія (грэч. *anthropos* чалавек і *logos* вучэнне) – навука пра чалавека.

Б

Базавая асабовасць – паводле А. Кардзінера, фундаментальныя агульныя для прадстаўнікоў аднаго грамадства рысы індывідуальнасці, якія набываюцца ў ходзе прыстасавання да культуры.

Білінгвізм (лац. *bi* ... дву(х)... <*bis* двойчы, і *lingua* мова) – адначасовае карыстанне дзвюма мовамі.

Біялагічная ёмістасць асяроддзя – здольнасць прыроднага асяроддзя забяспечваць нармальную жыццядзейнасць (дыханне, харчаванне,

размнажэнне, адпачынак, інш.) пэўнай колькасці арганізмаў без прыкметнага парушэння самога асяроддзя.

Біяпалітыка (грэч. *bios* – жыццё і *politikē* – мастацтва кіраваць дзяржавай) – сукупнасць прыкладных навук аб жыцці ў палітычнай сферы. Разглядае феномены, звязаныя не з сацыяльнымі, палітычнымі і эканамічнымі ўмовамі чалавечага існавання, а з біялагічнай прыродай чалавека.

В

Варна (санскр. *varṇ* – якасць, колер, катэгорыя) – назва чатырох асноўных сацыяльных груп у традыцыйнай індыйскай культуры. Да іх адносяцца *брахманы* (жрацы, вышэйшая варна), *кшатрыі* (кіраўнікі дзяржаў, вайсковая арыстакратыя, ваяры), *вайшы* (гандляры, жывёлаводы і земляробы) і *шудры* (служы і рознарабочыя).

Вербальная камунікацыя (лац. *verbum* дзеяслоў) – камунікацыя, заснаваная на выкарыстанні мовы.

Г

Гаспадарча-культурны тып – пэўны комплекс асаблівасцяў гаспадаркі і культуры, які складаецца ў розных народаў, што знаходзяцца на адным узроўні сацыяльна-эканамічнага развіцця і пражываюць у падобных прыродна-геаграфічных умовах.

Геаграфічны дэтэрмінізм (лац. *determinare* вызначаць) – вучэнне аб першапачатковай прадвызначанасці ўсіх гістарычных працэсаў геаграфічным фактарам.

Геаграфічны пасібілізм (лац. *possibilis* магчымы) – тэорыя, паводле якой прастора не прадвызначае гісторыю, а толькі схіляе да таго ці іншага яе цячэння.

Генацыд (грэч. *genos* род + лац. *caedere* забіваць) – вынішчэнне пэўных груп насельніцтва па расавых, нацыянальных ці рэлігійных матывах.

Глабалізацыя – працэс сусветнай эканамічнай, палітычнай і культурнай інтэграцыі і ўніфікацыі.

Д

Джаці (санскр. – нараджэнне, у значэнні “прыналежнасць да групы па нараджэнні”) – каста альбо падкаста, найменшая эндагамная група ў Індыі.

Дыфузія (лац. *diffusio* – распаўсюджванне, расплыванне, рассяйванне, узаемадзеянне) – у сацыяльна-культурнай антрапалогіі і этналогіі – прасторавае перамяшчэнне з’яў культуры.

Дэкрэалізацыя (лац. *de* – прыстаўка, якая абазначае аддзяленне, выдаленне, адмену + ісп. *criollo*) – працэс збліжэння крэольскіх моваў з мовай-крыніцай.

З

Закрытыя сістэмы камунікацыі – камунікатыўныя сістэмы, заснаваныя на знаках. У такіх сістэмах кожны знак існуе сам па сабе, мае толькі адно значэнне. Знакі не камбінуюцца паміж сабою, каб утвараць новыя.

Знак – тое, што перадае інфармацыю; матэрыяльны прадмет (альбо з’ява, дзеянне), які выступае як прадстаўнік іншага прадмета, уласцівасці альбо адносін.

І

Інкультурацыя – працэс уваходжання чалавека ў культуру, авалоданне этнакультурным вопытам свайго соцыума.

Інфантацыд (ад лац. *infans* – дзіця і *caedes* – забойства) – забойства маленькіх дзяцей.

К

Камунікацыя (лац. *communicatio*) – абмен інфармацыяй, перадача і прыём сігналаў).

Канфармізм (лац. *conformis* падобны) – пасіўнае прыняцце існуючага парадку, укладу, пануючых меркаванняў.

Кінэзіка – даследаванне камунікацыі жэстамі, “мовы цела”.

Крос-культурныя даследаванні (англ. *cross cultural studies*) – від параўнальнага даследавання, аб'ектам і прадметам якога выступае культура.

Крэольская мова (ісп. *criollo* – ствараць, вырошчваць) – другая ступень эвалюцыі паджынаў, калі яны пачынаюць функцыянаваць як родная мова. У параўнанні з паджынамі крэольскія мовы характарызуюцца больш развітым слоўнікавым складам і сінтаксісам.

Ксенафобія (грэч. ξένος – чужы + φόβος – страх) – страх або нянавісьць да кагосці або чагосці чужога, незнаёмага, нязвыклага; успрыманне чужога як незразумелага і таму небяспечнага і варожага.

Культурная канвергенцыя – развіццё падобных рыс культуры, інстытутаў, мадэляў паводзін рознымі групамі ў выніку адаптацыі да падобных умоваў навакольнага асяроддзя.

Культурны рэлятывізм (ад лац. *relativus* – адносны) – прыняты ў антрапалогіі прынцып сцвярджэння каштоўнасці кожнай культуры.

Культурны шавінізм – агрэсіўная форма нацыяналізма, пропаведзь нацыянальнай выключнасці, скіраваная на распальванне нацыянальнай варожасці і ненавісці.

Культурныя універсаліі – агульныя элементы (нормы, каштоўнасці, правілы, традыцыі), уласцівыя ўсім культурам незалежна ад геаграфічнага размяшчэння, гістарычнай эпохі і сацыяльнай структуры грамадства

Л

Лінгва-франка (італ. *lingua franca*) — мова, якая выкарыстоўваецца як сродак міжэтнічных зносін у вызначанай сферы дзейнасці.

Лінгвістычная інтэрферэнцыя – накладанне; паўстае тады, калі блізкасць некаторых моў ці дыялектаў выклікае адхіленне ад маўленчых нормаў.

Н

Невербальная камунікацыя – ўсе формы перадачы інфармацыі без дапамогі мовы.

Намадызм (гр. *nomades* – качэўнікі) – качэўніцтва.

П

Пастаралізм (лац. *pastor* – пастух) – пастухоўства, стратэгія жыццезабеспячэння, заснаваная на жывёлагадоўлі.

Піджын (англ. скажонае *pidgin*) – спрошчаная гібрыдная мова, якая **паўстае** ў экстрэмальнай сітуацыі міжэтнічных кантактаў пры вострай неабходнасці дасягнуць узаемапаразумення.

Пракземіка – даследаванне культурнага выкарыстання прасторы, звязанага са ступенню фармальнасці альбо інтымнасці ўзаемаадносін.

Прыматалогія – раздзел заалогіі, які вывучае сучасных і выкапёвых прыматаў, іх анатомію, эмбрыялогію, фізіялогію, паходжанне, сістэматыку, распаўсюджанне і лад жыцця.

Р

Рэінкарнацыя (лац. *reincarnation* – паўторнае ўвасабленне) – група рэлігійна-філасофскіх дактрын, паводле якіх несмяротная сутнасць жывой істоты пераўвасабляецца зноў і зноў з аднаго цела ў іншае.

С

Сацыялізацыя – працэс засваення людзьмі сацыяльных роляў.

Сацыялінгвістыка (сацыялагічная лінгвістыка) – раздзел мовазнаўства, які вывучае сувязь паміж мовай і сацыяльнымі ўмовамі яго існавання.

Сімвал – знак з адвольным значэннем. Сімвалы можна аб'ядноўваць, камбінаваць для ўтварэння новых значэнняў.

Стратыфікацыя (лац. *stratum* слой + *facere* рабіць) – падзел членаў грамадства на слаі (“страты”) з розным узроўнем дабрабыту, прэстыжу і ўлады.

Субкультура (< лац. *sub* – пад + *cultura*) – сукупнасць інтарэсаў, духоўных і матэрыяльных каштоўнасцяў, норм і стыляў жыцця, характэрных для пэўных узроставак, прафесійных і іншых сацыяльных груп

Т

Трансхуманцыя – паўкачавая жавёлагадоўля.

У

Універсализм (ад лац. *universalis* – усеагульны) – прынцып, які сцвярджае культурна-біялагічнае адзінства чалавецтва.

Урбанізаваныя грамадствы сучасныя, буйныя грамадствы з гарадской культурай. Прыкмета такіх грамадстваў – пастаянныя імклівыя змены, калі вопыт старэйшых пакаленняў часта аказваецца неактуальным для маладога пакалення.

Урбанізацыя (лац. *urbanus* гарадскі) – 1) працэс канцэнтрацыі насельніцтва і эканамічнага жыцця ў гарадах; 2) распаўсюджанне гарадскога ладу жыцця.

Ф

Фальклор – вусная народная творчасць.

Х

Халізм (ад гр. *holos* – цэлае) – прынцып цэласнага падыходу да вывучэння чалавека.

Э

Эгалітарнае грамадства (ад фр. *egalitaire* – роўнапраўны, ураўняльны) – прынятае ў заходняй навуцы абазначэнне грамадстваў якіх яшчэ не закранулі працэсы сацыяльнага і маёмаснага расслаення.

Эмбарга (ад ісп. *embargo* – накладанне арышту, забарона) – забарона дзяржаўнай уладай увозу з якой-небудзь краіны альбо вывазу у якую-небудзь краіну золату, тавараў, каштоўных папераў.

Этнаархеалогія – даследаванне ў адваротным накірунку: ад сучасных грамадстваў, якія захаваліся, да мінулых, як спосаб разумення працэсу культурных змен у часе.

Этнагісторыя – рэканструкцыя нядаўняй гісторыі груп, якія пацярпелі хуткія культурныя змены і не маюць пісьмовых крыніц аб гэтых зменах.

Асноўны метада этнагісторыі – аналіз афіцыйных дакументаў (запісаў місіянераў, першаадкрывальнікаў); збор вуснай народнай творчасці (міфаў, паданняў); размовы з людзьмі, якія памятаюць апавяданні сваіх дзядоў і прадзедаў пра мінулыя падзеі.

Этнацэнтрызм (ад грэч. *ethnos* – народ, племя, і *centrum* – цэнтр) – механізм міжэтнічнага ўспрымання, сутнасць якога складаецца ў схільнасці ацэньваць з’явы навакольнага свету скрозь прызму традыцый і норм сваёй этнічнай групы.

Этнацыд – сістэматычнае разбурэнне культуры народа. Экстрэмісцкая палітыка, скіраваная на інкарпарацыю меншасцяў у дамінуючую культуру праз заахвочванне ці прымусам.